

**POLSKIE WYKOPALISKA ARCHEOLOGICZNE W LIBII. WYKOPALISKA INSTYTUTU
ARCHEOLOGII UNIwersYTETU WARSZAWSKIEGO W PTOLEMAIS (TOLMEITA).
SONDAŻE 2001 R.
(PL. 26-53)**

I. Polskie wykopaliska w Libii

Instytut Archeologii Uniwersytetu Warszawskiego po kilku latach starań rozpoczął jesienią 2001 roku wieloletnią – jak mamy nadzieję – działalność archeologiczną w Libii.

Uzyskanie koncesji wykopaliskowej zawdzięczamy inicjatywie Ministerstwa Spraw Zagranicznych i Ambasady RP w Trypolisie w osobie Dr Witolda Jurasza, dziś już byłego ambasadora w tym kraju, oraz pomocy dyplomatycznej ministra Władysława Bartoszewskiego, a także działań Pana Ambasadora Jakuba Wolskiego, radców ambasady w Trypolisie Jana Szczepańskiego i Ryszarda Szelągowskiego oraz konsula w Benghazi Marcina Strokowskiego.

Pod względem archeologicznym Libia jest jednym z najzasobniejszych krajów na świecie,¹ porównywalnym jedynie z Włochami lub Egiptem; co do zaawansowania prac archeologicznych i stanu badań pozostając jednak daleko w tyle nawet za znacznie mniej znaczącymi krajami basenu morza Śródziemnego. Badania archeologiczne rozpoczęli w Libii Włosi i Amerykanie (dopiero od 1910 r.!, gdy w innych krajach arabskich już o 100 lat wcześniej, a europejskie pozostałości cywilizacji starożytnych eksploruje się już od nieomal 500 lat); prace okresu międzywojennego i kilku lat po wojnie (także niemieckie, amerykańskie oraz francuskie; nigdy polskie – mimo, iż stanowimy liczącą się siłę w archeologii śródziemnomorskiej) umożliwiły wpisanie zabytków z terenów Libii: tak punickich, greckich jak rzymskich oraz bizantyńskich do wszystkich podręczników archeologicznych.

Powszechnie znany jest wspaniały stan zachowania greckich i rzymskich miast na wybrzeżu (**Fig. 1-2**), gdzie monumentalne ruiny kompletnie nieomal zachowanej Kyreny, Apollonii, Ptolemais (w Cyrenajce – na wschodzie kraju), Leptis Magna i Sabratha (w Trypolitanii – na zachodzie) oraz wiele innych zabytków – wtopionych tym razem w późniejszą zabudowę – należy obecnie do najbardziej znanych i najważniejszych stanowisk archeologicznych na świecie, mimo mało zaawansowanego stanu badań.

Dotychczasowe badania w Libii, finansowane

przez wymienione wyżej kraje europejskie (nieliczne publikacje zabytków w Libii wyszły spod pióra największych postaci międzynarodowego świata archeologicznego: Ward Perkins, Toynbee, Squarciappino, Goodchild, Boardmann, Traversari, Aurigemma, Paribeni, Kraeling, Laronde, Bonacasa) prowadzone jeszcze w latach 50-tych i 60-tych na szeroką skalę z powodów politycznych zostały później wstrzymane lub zminimalizowane. Ochłodzenie (czy nawet zamrożenie) sytuacji politycznej, embargo i sankcje ekonomiczne spowodowały zatrzymanie wszelkich badań na wiele lat. Zniesienie embarga powoduje powolny, na razie raczej symboliczny, powrót ekip archeologicznych, które obecnie jeszcze nie rozwijają szerzej prac terenowych. Libia czeka na archeologów (!).

Powolne otwieranie kraju na współpracę międzynarodową, próby ożywienia ruchu turystycznego są faktem. Propozycję, jaka spotkała polskich archeologów, należy widzieć jako – inspirowaną przez czynniki polityczne – próbę nawiązywania współpracy (czy też odnawiania dawnych więzi z naszym krajem) w zakresie kultury.

Sądzę, iż przed polską archeologią stanęła ogromna szansa – porównywalna jedynie z wydarzeniami, które w latach 60-tych pozwoliły na zbudowanie prestiżu polskiej nauki w Egipcie – zaistnienia na szeroką skalę na najważniejszych w skali światowej stanowiskach archeologicznych.

Pierwszym etapem starań o uruchomienie tych badań było przeprowadzenie w kwietniu 2000 r. wstępnych rozmów z władzami libijskimi (przez delegację UW, w składzie: prof. Andrzej Garlicki, były dziekan Wydziału Historycznego, dr Sławomir Kowalski pracownik Instytutu Archeologii UW i jednocześnie Ministerstwa Spraw Zagranicznych RP oraz prof. Tomasz Mikołki, dyrektor Instytutu Archeologii UW) oraz nawiązanie bliższych kontaktów, podjęcie współpracy z Departamentem Starożytności w Libii. W czasie pobytu polskiej delegacji w Libii dokonano, poprzedzonych kwerendą bibliograficzną wizyt w Sabratha, Leptis Magna, Tripolisie, Bengazi, Tobra, Ptolemais, Kyrene.

¹ Cf. „Bibliografia” zestawiona poniżej. Przegląd najważniejszych zagadnień i podstawową bibliografię dotyczącą archeologii kraju zawiera doskonale ilustrowane wydawnictwo: A. DI VITA,

G. DI VITA-EVRARD, L. BACCHIELLI, *Das antike Libyen. Vergessene Städten des römischen Imperiums*, Köln 1999 (także po francusku i włosku).

Zostały wybrane wstępnie trzy stanowiska, z których dwa wpisane są na listę światowego dziedzictwa kulturowego UNESCO.

1. **Leptis Magna:** najważniejsze miasto rzymskiej Afryki, częściowo tylko zbadane najlepiej zachowane na świecie miasto rzymskie. Tu moglibyśmy podjąć w przyszłości badania insuli z monumentalną rzymską architekturą między rynkiem a teatrem.
2. **Ptolemais:** wspaniałe, odkryte i eksplorowane niegdyś przez Włochów a później Amerykanów i Anglików hellenistyczne i rzymskie nadmorskie miasto z zachowaną doskonale architekturą monumentalną, świątyniami i rezydencjami pałacowymi i willowymi. Tu rozpoczynamy (będą to badania realizowane w pierwszej kolejności, przez najbliższych kilka sezonów wykopaliskowych) badania topograficzno-sondazowe w obrębie całego miasta oraz badania archeologiczne przypuszczalnej dzielnicy rezydencjonalnej hellenistyczno-rzymskiej.
3. **Kyrene:** założone przez kolonistów greckich w VII w p.n.e. miasto wraz z portem Apollonia, o zachowanej monumentalnej greckiej świątyni i cywilnej architekturze. Tu w dalszej kolejności moglibyśmy eksplorować górne miasto, kwartał z zabudową grecką w pobliżu agory.

Nasze propozycje badań zostały przyjęte – jak się wydawało – z zadowoleniem przez Departament Starożytności Libii i przekazane do ministerstwa celem uzyskania akceptacji. Sporządziliśmy ze stroną libijską także wstępną wersję porozumienia dotyczącego dalszych elementów współpracy (ze strony libijskiej pomocy przy organizacji badań, ze strony polskiej pomocy w kształceniu doktorantów i dokumentalistów libijskich).

Z różnych powodów czekaliśmy na ostateczną zgodę na polskie wykopaliska w Libii przeszło rok. Wizyta ministra Władysława Bartoszewskiego w tym kraju późną wiosną 2001 r. i zabiegi Polskiej Ambasady zmieniły nieco sytuację. W lipcu do Libii pojechała powtórnie delegacja z Polski (w składzie: prof. Tomasz Mikocki, dr Adam Waluś – archeolog, George Yacoub – archeolog i arabista, Syryjczyk i Polak) i w trakcie bardzo trudnych rozmów ustalono dodatkowe warunki ale też poczyniono konkretne ustalenia.

Rezultaty tych zabiegów przekroczyły nasze oczekiwania: nie tylko wróciliśmy do kraju z dwuletnią licencją na wykopaliska w Ptolemais (to stanowisko najbardziej nam odpowiada na obecnym etapie wstępnej tylko znajomości kraju i jego problematyki archeologicznej) i dostaliśmy zapewnienie lokalnych władz, iż „innych archeologów niż polscy na ten teren już nie wpuszczą” ale także spotkaliśmy się z propozycją podjęcia przez IA UW także innych badań (ewentualna prospekcja archeologiczna stanowisk przedziejowych).

Na podstawie otrzymanej 2-letniej licencji wykopaliskowej dla Ptolemais (o ile wypełnimy wszystkie zobowiązania licencja zostanie automatycznie przedłużona)

zamierzaliśmy przeprowadzić co najmniej 3 kampanie wykopaliskowe. Pierwszą, wstępną kampanię wykopaliskową w Ptolemais udało się zorganizować jednak dopiero na początku grudnia 2001, zamiast jak planowano wcześniej – w październiku tego roku. Miała też ona znacznie skromniejszy niż planowano wcześniej wymiar, gdyż zamiast 12 osób wzięły w niej udział jedynie 4 osoby i zamiast miesiąca trwała tylko 10 dni. Powodem były trudności formalne, opóźnienia i obawy związane z wydarzeniami 11 września.

II. Dlaczego Ptolemais

Miasto, jak wynika choćby ze skrótego opisu jego historii i charakterystyki stanu zachowania (przedstawionych niżej), należy do najważniejszych miast świata antycznego. Wspaniałe hellenistyczne ośrodek, bogate handlowe miasto rzymskie i stolica późno-antycznej prowincji to charakterystyka, która sytuuje to stanowisko wśród najważniejszych kompleksów archeologicznych. Dla archeologa czy też historyka starożytności, a nawet zwykłego turysty lub amatora historii to jedno z największych antycznych miast Północnej Afryki. W Libii postawić go można – ze względu na wartość dla historii i archeologii – w jednym rzędzie z takimi, dobrze znanymi kompleksami antycznymi jak: Leptis Magna, Kyrene-Apollonia, Sabratha.

Dlaczego więc Ptolemais? Dlatego właśnie, że tamte kompleksy są stosunkowo dobrze znane. W nich wszystkich działają także stale – mimo, iż ich obecność jest dziś raczej symboliczna – zagraniczne misje wykopaliskowe (francuskie, włoskie, angielskie, o koncesje wykopaliskowe starają się Niemcy i dalsze ośrodki włoskie).

Ptolemais rokuje najwięcej, o ile chodzi o spodziewany efekt naukowy: jest rozpoznane w niewielkim stopniu. Uprzedziliśmy także w staraniach o koncesję wykopaliskową kolegów włoskich. Antyczne Ptolemais stoi więc teraz otworem przed polskimi badaczami.

III. Program badawczy

Udało nam się uzyskać podwójną koncesję na polskie prace w Ptolemais. Z jednej strony mają to być prace dotyczące całości tego ogromnego, antycznego miasta. Prace polegające na sporządzeniu archeologiczno-topograficznego planu całego obszaru miejskiego. Zamierzamy dokonać tego przy wykorzystaniu niwelatora laserowego (Instytut Archeologii UW otrzymał go jako dar Fundacji na Rzecz Nauki Polskiej), w trakcie kilku sezonów badań. Pomiarom towarzyszyć będą rozpoznawcze, sondazowe prace archeologiczne na terenie całego miasta, prospekcja archeologiczna w mieście i okolicach, prace prospekcyjne przy użyciu detektora metali (nie używanego dotychczas na stanowisku) oraz – w razie potrzeby – badania geofizyczne.

Bezpośrednim efektem naukowym ma być sporządzenie dokładnego planu miasta, uzupełnionego naukowym opracowaniem (wyobrażamy tu sobie monografię książkową).

Pośrednim celem jest – poza celami pozanaukowymi, jak zarezerwowanie całej przestrzeni miasta i okolic dla badaczy polskich i wykluczenie na razie ewentualności objęcia części terenu przez inne misje – dokładne rozpoznanie całego obszaru *intra* i *extra muros*, i postawienie szeregu problemów badawczych do rozwiązania.

Konkretnie chodzi o wytypowanie szczególnie interesujących ze względu na spodziewany efekt naukowy miejsc pod przyszłe wykopy polskich misji.

Chcielibyśmy bowiem uczynić z Ptolemais główne stanowisko śródziemnomorskie badań archeologicznych Instytutu Archeologii UW, stanowisko będące bazą szkoleniową dla naszych studentów i młodych pracowników. Ze względu na obfitość problematyki (prospekcja, badania miejskie, badania suburbiów, badania nekropoli, badania podwodne, badania urbanistyczne, architektoniczne, badania dzieł sztuki: architektura, rzeźba, malarstwo, mozaiki, rzemiosła artystyczne: ceramika, terrakoty, szkła, numizmaty i in., badania historyczno-epigraficzne) a także szeroki przedział historii, którego dotyczy dzieje miasta (osadnictwo pradziejowe: neolityczne, wczesne siedliska, wczesna kolonizacja grecka, hellenizm, rozkwit cesarstwa rzymskiego, archeologia wczesnochrześcijańska, archeologia bizantyjska, archeologia islamu, historia badań, historia tradycji literackiej greckiej i arabskiej i in.) Ptolemais – Tolmeita jest dla takich celów stanowiskiem idealnym.

Tradycja poprawnych a nawet bardzo dobrych kontaktów politycznych, gospodarczych i kulturalnych jaka wyznacza historię związków polsko-libijskich i otoczenie naszego kraju w Libii powszechną sympatią (długoletnia obecność w Libii tysięcy polskich specjalistów, studia w Polsce nieomal 2 tys. Libijczyków, przejawiające się m.in. częstą znajomością tam języka polskiego i częstą bezpośrednią znajomością naszego kraju) takie zamierzenie czynią możliwym do realizacji. Dobrej opinii na temat Polski i polskiej archeologii, a także bardzo pozytywnej oceny polskich dokonań archeologicznych w innych krajach arabskich (Syria, Egipt, Sudan, Irak, Jordania, Liban), dowodzi fakt przyznania polskiej misji tak prestiżowego stanowiska archeologicznego (z pominięciem innych kontrahentów).

IV. Ptolemais – Tolmeita: historia i archeologia

Ptolemais (dziś Tolmeita)² leży we wschodniej części Libii, w najbardziej żyznej części tego kraju,

w krainie zwanej Cyrenajką. Miasto położone jest nad samym brzegiem morza Śródziemnego (Fig. 2, 3, 5). Wznoszący się od piaszczysto-skalistego brzegu morskiego aż do wzgórz biegnących równolegle do niego w odległości ok. 2-3 km (Fig. 4) [wzgórza to ostatnie sfałdowania należące do najwyższego wyniesienia w Libii – Gebel Akhdar, 868 m n.p.m.] teren jest niezwykle żyzny. Cały obszar wapiennego plateau lekko wznoszącego się od morza aż do wzgórz (*gebel*) o średniej wysokości 10-60 m. n.p.m., zajmuje tu ufortyfikowane, założone na ortogonalnej siatce ulic miasto (Fig. 3). Głębokie *wadi* [od wsch. – Ziwana, od zach. – Khambis] biegnące od gór ku morzu stanowią naturalną ochronę jego terytorium. Od stolicy Libii – Trypolisu leżącego na zachód dzieli go taka sama nieomal odległość co od egipskiej Aleksandrii na wschodzie i od Aten – na północy. Dystans ten wynosi około 1000 km. (Fig. 1).

Miasto znajduje się więc we wschodniej – „greckiej” części basenu Morza Śródziemnego. Należało w starożytności do *Pentapolis*, pięciu największych greckich miast rejonu, obok samej Kyreny (Cyrene, dziś Shahat, założona ok. 675-650 r. p.n.e. przez greckich osadników z wyspy Thery [dziś Santorin]), Apollonii (Apollonia – Marsa, Susa w okresie Bizantyjskim, dziś Minaa Susa, założona jako miasto w 510 r. p.n.e., choć miejsce już od końca VII w. p.n.e. funkcjonuje jako port Kyreny), Barki (Barce, dziś El-Marj założona w 567 r. p.n.e.), którą Ptolemais w tym związku zastąpiła, Teuchira (później Arsinoe, dziś Tukra, miasto założone w 625 r. p.n.e.) i Bengasi (Benghazi, Euhesperides – Berenice, założone w pocz. VI w. p.n.e.).

Cała ta prowincja w 331 r. p.n.e. dobrowolnie podporządkowała się Aleksandrowi Macedońskiemu, a w 96 r. p.n.e. drogą zapisu testamentowego (Ptolemeusza VII) przeszła we władanie rzymskie. Do końca III w. n.e. stanowi Cyrenajka jedną prowincję rzymską wraz z Kretą. Za czasów cesarza Trajana (98-113 r., po krwawym stłumieniu powstania w r. 115/116) a szczególnie Hadriana (117-138 r., raczej po r. 134) jak i za panowania dynastii Sewerów (193-217 r.) kraina przeżywa swe najlepsze czasy. Kryzys III-go wieku dotyka jednak także Cyrenajkę, pogłębiony tu dotkliwymi zniszczeniami jakich zapewne przysporzyło silne trzęsienie ziemi w r. 262 (jego wystąpienie bywa ostatnio kwestionowane). Kolejne, jeszcze bardziej tragiczne w skutkach trzęsienie ziemi, którym zostały dotknięte w 365 r. n.e. ogromne połacie Śródziemnomorza³ jest krytyczne dla całej Cyrenajki. Już

² W niniejszej, pierwszej polskojęzycznej prezentacji problematyki archeologii Ptolemais ograniczamy do minimum aparat naukowy, dotyczący generalnej problematyki archeologicznej Libii. W miarę kompletny spis bibliograficzny pozycji dotyczą-

cych samego Ptolemais przedstawiony w układzie chronologicznym zestawiamy poniżej.

³ Cf. N.N. AMBRASEYS, *Material for the Investigation of the Seismicity of Libya*, LybSt 25, 1994, p. 7-22 + bibliografia

od schyłku IV w. Cyrenaika była także narażona na przybierające stale na sile inwazje plemion nomadyjskich: liczne fortece wznoszone w całej krainie, m.in. warownie w murach Ptolemais są świadectwem postępującej utraty panowania nad terenami północnej Afryki przez państwo Rzymian i jego nową stolicę w Bizancjum/Konstantynopolu. Pojedyncze centra cywilizacji bizantyjskiej – wielkie kiedyś, obronne miasta – otoczone są rolniczą ludnością berberyjską. Konstrukcje obronne, których budowniczowie wykorzystywali bloki z wcześniejszych budowli oraz znaczne zmniejszenie powierzchni zamieszkiwanych i zagospodarowanych obszarów (przesunięcia murów obronnych, zawężenie wydzielonych architektonicznie obszarów), nie idą w parze – co widać po zachowanych archeologicznie świadectwach – z poziomem życia w najbogatszych rezydencjach, gdzie przepych, luksus i wysoki poziom dekoracji oraz dzieł sztuki jest doskonałą ich charakterystyką jeszcze przez lata.

Jeszcze raz potęgą *Pentapolis* daje znać o sobie, gdy Honoriusz, prefekt prowincji *Africa* i jego generał Nicetas na czele wojsk z Cyrenaiki zdobywają Aleksandrię i dochodzą aż do Konstantynopola (610 r.). Mimo, iż Persowie, którzy podbili bizantyjski Egipt w 616 r. nie dotarli zapewne do Cyrenaiki, zrujnowane miasta *Pentapolis* – opuszczone przez ostatnie garnizony bizantyjskie – w ćwierć wieku później stały się zdobyczą wojsk arabskich (643 r.), które podporządkowały sobie lokalne plemiona Berberów. Inwazje nomadyjskie w XI i XII wieku położyły ostateczny kres ginącym już od dawna lecz wcześniej kwitnącym lub przeżywającym okresy rozkwitu cywilizacjom greckich, rzymskich, bizantyjskich i arabskich centrów Cyrenajki.

Historia Ptolemais znana nam jest – oprócz wzmianek w źródłach historycznych, dotyczących jednak przede wszystkim późnego okresu (gł. Synezjusz z Cyrene, Prokopiusz z Cezarei), przypadkowych, choć licznych inskrypcji (wiele tych dokumentów zostało odnalezionych; nie zawsze dają jednak podstawę do pewnych rozstrzygnięć, a ich interpretacje bywają dyskusyjne i są dyskutowane) – w dużej mierze ze źródeł archeologicznych. Niewielki stan zaawansowania badań terenowych w mieście (skupionych na kilku wybranych, raczej późnych, kompleksach architektonicznych) i zupełny brak badań nowoczesnych (syntetyczne opracowanie Kraelinga z 1962 r.⁴ – w wielu punktach dyskutowane – zamyka pierwszy historyczny etap badań miasta: późniejsze nie-

liczne amerykańskie, angielskie i włoskie prace niewiele wnoszą nowego do znajomości tej problematyki; dokonania badaczy na innych obszarach – np. w stosunkowo dobrze rozpoznanej Kyrene – w małym tylko stopniu dają się przełożyć na realia Tolmeity) powoduje wiele nieścisłości, niedokładności, wątpliwych stwierdzeń i luk w znanych przez nas dziejach miasta. Niżej krótko sumujemy stan dzisiejszej wiedzy o nim, wybierając – w kwestiach dyskusyjnych – jedną z opinii, odsyłając Czytelnika do stosunkowo skromnej literatury dotyczącej Ptolemais, zestawionej niżej. Prawdziwa, a w każdym razie wiarygodna i w miarę pełna historia miasta, jest dziełem do napisania: wymaga jednak całej epoki nowoczesnych badań archeologicznych.

Wydaje się, że już w VII-VI w. p.n.e. [tak datowane są najstarsze fragmenty ceramiki znalezione w okolicach portu] nad morzem, w okolicach późniejszego portu Ptolemais osiedlała się ludność z greckich miast, głównie z leżącej w głębi lądu Barki (stolicy najżyźniejszych terenów w północnej Afryce), tworząc z czasem (połowa III w. p.n.e.⁵) wspaniałe miasto, nazwane imieniem jednego z hellenistycznych władców Egiptu (zapewne był to – jak uważano tradycyjnie – Ptolemeusz III Euergetes, ożeniony w 246 r. p.n.e. z Berenice – córką Magasa,⁶ króla Cyrenaiki, ew. już wcześniej – jak się uważa ostatnio – miasto założył Ptolemeusz II Philadelfos) oraz port. Miasto rozwija się i monumentalizuje swe budowle, by za panowania cesarza Dioklecjana (297 r. n.e.) stać się nową stolicą (na miejsce Kyreny) tworzonej wtedy prowincji: *Libya Superior* zwanej też tradycyjnie *Pentapolis*, a wkrótce też siedzibą biskupstwa. Pozycję tę Ptolemais zachowuje prawie do poł. V w. n.e.

O hellenistycznych początkach miasta przekonuje nie tylko nazwa ale też hellenistyczna urbanistyka założenia (**Fig. 3**) o ortogonalnej – dziś w części doskonale czytelnej (**Fig. 5, 6**) – siatce ulic, wyznaczającej kwartały – insule, o wymiarach 100 x 500 stóp ptolemejskich (36,5 x 182,5 m) przeznaczone na zabudowę miejską, świątynie, rezydencje i domy. Miasto otoczono murami, odbudowanymi w okresie rzymskim w III w., miejscami doskonale widocznymi po dziś dzień, szczególnie w części zachodniej, gdzie pomiędzy dwoma wieżami widać monumentalną bramę miejską, nazwaną *Porta Teuchira* (**Fig. 7**), od nazwy najbliższej ze strony zachodniej położonego, innego antycznego miasta.

⁴ Cf. niżej – bibliografia

⁵ Data ta jest dyskusyjna a podstawę dla datowania *ante quem* tworzy – jak uważano tradycyjnie – inskrypcja – OGIS 33 = SEG IX 357, cf. MORETTI 1976, który zbiera wszystkie

wczesne, pochodzące z okresu 267 – 190 p.n.e. inskrypcje dotyczące miasta i datowanie przesuwają na okres przed 267 r.

⁶ Cf. F. CHAMOUX, *Le roi Magas*, *RevHist* 80, 1956, p. 18-35, zwł. p. 31

Trzęsienie ziemi w 365 r. n.e. kładzie kres wielu budowlom potężnego, wtedy już chrześcijańskiego Ptolemais, które zresztą i tak w mniejszym stopniu niż inne miasta Cyrenajki odczuło skutki tego kataklizmu. Do Ptolemais więc, lecz nie tylko z tego powodu, przeniesiono większość instytucji i urzędów *Pentapolis*; dokonano nawet próby odbudowy oficjalnych budowli miasta w monumentalnej formie. Słynny pisarz chrześcijański (jego listy są skarbnicą informacji n.t. chrześcijańskiego Ptolemais i całej *Pentapolis* w późnym antyku), pochodzący z Kyreny arystokrata Synezjusz (ok. 370-413 r.),⁷ został w 408 lub 410 r. biskupem Ptolemais, które zachowuje rangę stolicy prowincji prawie do połowy V wieku. Pojawiają się wtedy budowle, które odpowiadają nowej funkcji i potędze miasta: druga od północy terasa miasta uzyskuje teraz monumentalne portyki; na zachodniej granicy najwspanialszej ulicy, tzw. *Via Monumentale* pojawia się łuk honoryfikacyjny o trzech przełotach (311-312 r.), na wschodniej zaś – tetrastylon (Fig. 8); w quadroportyku „gimnazjonu” („agory”?) wybudowano wtedy zaś monumentalne rostry (Fig. 9-13). Na wschód od tego placu, zwanego „Placem Cystern” wybudowano dwa wielkie, otwarte zbiorniki na wodę; przy *Via Monumentale* wzniesiono termy publiczne. Fazę konstrukcji term i innych monumentalnych budowli miasta z okresu cesarza Konstantyna uzupełnia kolejna faza odbudowy – z początków V w. Buduje się wtedy przy *Via Monumentale* wielką fontannę, w której dekoracji wykorzystano wcześniejsze, słynne hellenistyczne reliefy z tańczącymi menadami. Po połowie V wieku, gdy przeniesiono stolicę do Apollonii, aktywność budowlana w mieście zostaje jednak poważnie ograniczona.

Zniszczenie akweduktu (jego spektakularną część – most na dwóch arkadach przebiegający ponad *wadi Ziwana* zaraz na wschód od murów miejskich – datuje się na okres Trajana, a jego odbudowę za Justyniana [527-565 r.] potwierdza inskrypcja, która – jak i setki innych, głównie greckich, ale także łacińskich napisów na kamieniach – jest jednym z rejestrów rozwoju, przemian, życia ekonomicznego, wydarzeń historycznych począwszy od okresu hellenistycznego aż po okres muzułmański) zaopatrzonego miasta w wodę powoduje gwałtowną depopulację miasta. Badacze spierają się, czy nie jest może przeciwnie, a więc to może właśnie przeniesienia urzędów do Apollonii/Sozusa około 431/450 r.⁸ powoduje zaniechanie systemu wodnego i doprowadzenie do przerwania akweduktu. W każdym razie woda – o czym świadczą wszechobecne w mieście cysterny – była najpoważniejszym problemem mieszkańców Ptolemais. Najbliższe źródła

wody znajdowały się bowiem w odległości aż 25 km na wschód od miasta w *wadi Habbun*, skąd wodę prowadził wspomniany akwedukt. Około połowy V w. niektórzy mieszkańcy pustoszonego Ptolemais powracają prawdopodobnie do Barki, lub osiedlają się w okolicach. Względny rozkwit miasta następuje jeszcze około połowy VI w., za panowania cesarza Justyniana.

Zdominowanie Cyrenajki przez wojska arabskie (644 r.) nie koniecznie oznaczać musiało upadek bizantyjskich miast. Wtedy to właśnie przecież arabska już Tolmeita przeżywa jeszcze jeden, i już ostatni okres prosperity, pełniąc znowu – tak jak w początkach swej historii – funkcję portu dla abasydzkiej teraz Barki (IX-X w.).⁹

Dziś ruiny miasta i związanych z nim budowli poza murami miejskimi rozciągają się na ogromnym obszarze setek hektarów (Fig. 14-15). Ruiny otoczone są zachowanymi częściowo, miejscami aż do wys. 10 m, murami miejskimi, obejmującymi obszar ok. 250 ha (Fig. 3), zbliżony do prostokąta o bokach ok. 1450 na 1700 m, poza którymi widoczne są nekropole, mauzolea (Fig. 16), akwedukty, mosty, zwalone trzęsieniem ziemi i przysypane tylko piaskami pustyni. Arabscy sukcesorzy greckich, rzymskich, bizantyjskich i abasydzkich mieszkańców miasta osiedlili się w pobliżu ruin, poza miastem lub na jego zachodnich skrajach, pozostawiając zmarłe miasto w spokoju; wykorzystując ruiny prawie wyłącznie do wypasu kóz i owiec (choć budynki nowożytnej Tolmeity wzniesiono zapewne z bloków pozyskanych tak z rozbórki murów miasta jak i z jego późnoantycznych budowli). Widoczne dziś na powierzchni ziemi monumentalne ruiny (Fig. 17) jak i drobne pozostałości: fragmenty ceramiki, szkielec, tessery mozaik, ułamki rzeźby architektonicznej, marmurowe i wapienne bloki oraz kolumny są przeważnie świadectwem świetności późnoantycznego, rzymskiego i bizantyjskiego Ptolemais, gdyż pozostałości hellenistycznego i wcześniejszego rzymskiego miasta w większości przykryte późniejszymi nawarstwieniami oczekują na odkrywców.

Trzęsienie ziemi jedynie naruszyło konstrukcje najpotężniejszych budowli: wielkich – podziemnych cystern, których zespół wydrążono pod zmonumentalizowanym placem dla zgromadzeń, uważanym obecnie za agorę lub „gimnazjon” (Fig. 11), greckiego teatru w górach, buleuterionu przebudowanego na odeon przy głównej ulicy miasta (Fig. 18), amfiteatru, bram miejskich (Fig. 7), falochronów portowych (Fig. 19); poważnie uszkodziło lub spowodowało zawalenie przepysnie dekorowanych marmurami, freskami i mozaikami hellenistycznych

⁷ Cf. ROQUES 1987

⁸ *Ibidem*, p. 90-91

⁹ Cf. KENNET 1991, analizujący także źródła arabskie + bibl.

(jak *Palazzo delle colonne* – Pałac kolumnowy, (Fig. 20-21), rzymskich i późnoantycznych (jak wczesne fazy „Willi czterech pór roku” – Fig. 22-25; oraz odkrywana właśnie przez polską misję „Willa z widokiem”) rezydencji, domów prywatnych jak i ulicznych kolumnad, wzniesionego za cesarza Konstantyna Łuku, ulic (Fig. 5, 6), budowli publicznych.

Miasto jest jedynie w małej części znane i w niewielkim zakresie poznane przez archeologów, którzy (misje włoskie) prowadzili tu prace przez kilka lat poczynając od 1935 r. oraz w latach 50-tych i 60-tych, a także – raczej w symbolicznym wymiarze – w latach 70-tych (misje angielskie i amerykańskie). Prace te pozwoliły na opracowanie wstępnego i bardzo niedokładnego planu archeologicznego miasta (zasługa ekspedycji Kraelinga, z późniejszymi uzupełnieniami, Fig. 3) oraz na odkrycie lub na naniesienie jedynie na plan bez przebadania wymienionych niżej, w rzadkich przypadkach tylko bliżej określonych i w pełni rozpoznanych zespołów architektonicznych.

Portowy charakter miasta podkreślają już dwie główne ulice-arterie, biegnące od gór w kierunku morza, ku portowi (Fig. 5, 6 oraz plan: Fig. 3); odpowiada im co najmniej sześć dużych ulic prostopadłych, lecz tylko nieliczne ulice mają tę samą, znaczną szerokość. Między wymienionymi, biegnącymi w kierunku południowo-zachód – północny-wschód arteriami cały teren splantowany jest i ułożony w rodzaj teras, których ujednoliconą wysokość wyznaczają najszersze ulice biegnące równoległe do morza. Wraz z pozostałymi ulicami miasta (znacznie węższymi) tworzą siatkę urbanistyczną insul, wymierzonych stopami ptolemejskimi. Taki układ siatki miejskiej odtworzony jest teoretycznie i sprawdzony w terenie w niektórych tylko miejscach. W tę siatkę wpisano, ewentualnie poza nią umieszczono, następujące – w miarę pewnie zidentyfikowane choć czasem tylko wstępnie rozpoznane – budowle (w terenie widocznych jest kilkanaście a może nawet kilkadziesiąt innych, nawet czasem masywnych konstrukcji, nierozpoznanych, oczekujących na zadokumentowanie, zbadanie i interpretację):

1. **Portowe mola** i ruiny latarni morskiej, których pozostałości i ślady widoczne są tak na nadbrzeżu jak i pod wodą (Fig. 19).
2. **Dom z mozaiką z Orfeuszem**, odnaleziony blisko brzegu morza dom z pocz. V w., w kompleksie trzech innych budowli mieszkalnych (pozostałe to tzw. *Casa del Fortino* i *Casa del Porto*).
3. **Amfiteatr rzymski**, wzniesiony, a właściwie wykuty w miejscu najstarszych w mieście kamieniołomów (*latomie*), zapewne w III w. n.e.,

fragmentarycznie zachowany na zachodnich obrzeżach miasta, na pierwszej szerokiej terasie, nie odkopany. Eliptyczna, nieomal kolistą arena ma wymiary 130 x 120 stóp (47,52 x 44,55 m), otaczała ją *cavea*, zapewne o 35 rzędach siedzeń. Bramy wejściowe do amfiteatru, znajdujące się na wschodzie i zachodzie były przesklepione.

Na tej samej terasie, której monumentalne obrzeżenie od południa w części środkowej stanowią kolumnady *Via monumentale*, znajduje się kilka późnoantycznych rezydencji:

4. **Dom Paulusa** (konsul, o imieniu znanym z inskrypcji) – prywatna willa, odkopana tylko w części południowej. To perystylowy dom hellenistyczno-rzymski (zapewne o początkach w I a może dopiero w II w. n.e.) przy *Via Monumentale*, przebudowany i powiększony w pocz. V w.: może to rezydencja gubernatora prowincji.
5. Dalej o 5 insul miejskich na zachód – przy zachodniej, głównej arterii – wspaniały dom kopany przez misję brytyjską, nazwany **Domem Perystylu Jońskiego** [domem G].
6. **Dom z triconchos** [Dom T] – rzymski dom o początkach z I w. n.e., po drugiej stronie zachodniej głównej arterii miasta, przekształcony w późnym antyku. Może siedziba zarządcy miasta (*dux*) sprzed połowy V w. (gdy jeszcze rezydował w Ptolemais), lub, jak się obecnie uważa,¹⁰ bogaty prywatny dom osoby z klasy senatorskiej. Bogato dekorowany (mozaiki, porfiry). To tu znajdujemy mozaiki (Fig. 26), tożsame zapewne warsztatowo z fragmentami znajdowanymi w polskich wykopaliskach.¹¹
7. **Triconchos** – mała budowla chrześcijańska na planie trójkąta (może *martyrium*) przy zachodnim krańcu *Via Monumentale*.
8. **Monumentalna Ulica (*Via Monumentale*)** – flankowana rzymskimi portykami z II/początków III w. n.e., główna arteria miasta przebudowana w IV w., gdy wzniesiono kolumny z szarego granitu, niebieskiego i pasiastego marmuru z kapitelami koloru białego. To w rzeczywistości obudowanie granic dwóch najważniejszych teras miasta, miało portykową zabudowę ciągnącą się przez szerokość sześciu insul. Na wschodzie powstał *arcus quadrifrons* (Fig. 8), na zachodnim końcu powstał Łuk Konstantyna; na jednym ze skrzyżowań wzniesiono „Fontannę z Menadami”, a mniej więcej na środku, od południa przybudowano

¹⁰ BACCHIELLI 1997

¹¹ O willi cf.: GOODCHILD, *LibyaAnt* 1, 1964, p. 144; GOODCHILD, in: *Corsi di cultura ravennate* XIII, 1966,

p. 245-246; WARD-PERKINS, *RepSocLibSt* 2, 1970-71, p. 8; VICKERS, *RepSoc LibSt* 3, 1971-72, p. 40; WARD-PERKINS et al., *LibSt* 17, 1986, p. 126 sq.

- „aulę dorycką”. Na ulicy wystawiano posągi honoryfikacyjne dla obywateli miasta, o czym świadczą odnalezione inskrypcje. Ulicę odbudowywano jeszcze za czasów panowania Walentyniana (364-371 r.), Arkadiusza (395-408 r.) i Honoriusza (395-423 r.).
9. Na jej wschodnim krańcu wzniesiono w okresie rzymskim *arcus quadrifrons*, w poł. V w. przerobiony na *tetrastylon* – monument z 4 pojedynczych kolumn, umieszczonych na piramidalnych podstawach, stanowiących zapewne bazy posągów (Fig. 8).
 10. **Fontanna z Menadami** z IV w., dekorowana słynnym późno-hellenistycznym reliefem z tańczącymi Menadami (najlepsza i najbardziej kompletna kopia dzieła Kallimachosa z V w. p.n.e.).
 11. **Aula dorycka**, budowla publiczna z apsydą przybudowana zapewne w III w. do *Via Monumentale* od strony południowej. Później (IV w.) rozbudowana i dekorowana była zapewne miejscem publicznych audiencji.
 12. **Termy publiczne** z pocz. IV w. i rozbudowane za czasów Honoriusza, o kompleksie pomieszczeń rozłożonych poza wielkim atrium przylegającym do *Via Monumentale*, dekorowane mozaikami.
 13. **Łuk Konstantyna** (z lat 311-312/313) – monumentalna konstrukcja trój-arkadowa z attyką, podparta pilastrami flankowanymi grupami skośnie kanelowanych kolumn, zamykająca *Via Monumentale* od zachodu.
 14. Na tej samej terasie, na południe i wschód od *Via Monumentale* znajduje się dom – forteca późnoantyczna, zapewne z VI w., może **rezydencja dux Libya – Pentapolis** (przedstawiciela władz), nie badana. To zapewne najważniejsza budowla późna: rodzaj fortecy, w niej znaleziono jedną z kopii dekretu cesarza Anastazjusza z 501 r. skierowaną do *dux* (gdy ten rezydował już w Apolonii), dotyczącego porządku oddziałów wojskowych regionu.
 15. W części zachodniej tej terasy zlokalizowano jeszcze **Bazylikę Centralną** – jest to ledwo widoczna, słabo znana i nie badana budowla, jej część z absydą rysuje się lekko ponad powierzchnią ziemi.
 17. **Dom dwóch cystern**, późnoantyczny, leżący dokładnie w centrum miasta, nieco poniżej *Palazzo delle colonne* dom, niebadany, z którego widoczne są tylko dwa sklepienia cystern (Fig. 27).
- Kolejna terasa miejska, znajdująca się znacznie wyżej niż poprzednia mieści wiele potężnych konstrukcji, z których część jest odkopana przez archeologów. To we wschodniej części tej właśnie terasy rozpoczęliśmy pierwsze polskie wykopaliska w Ptolemais. Znajdujące się na tym poziomie, rozpoznane budowle, począwszy od strony zachodniej to:
16. **Porta Teuchira**, przez którą przechodzi ulica, ograniczająca terasę od południa (Fig. 7). Stosunkowo dobrze zachowana, opracowana przez badaczy. W jej pobliżu znaleziono wiele inskrypcji.
 17. **Bazylika Zachodnia** – trzynawowa budowla z VI w., częściowo zrekonstruowana przez misję włoską, niegdyś przesklepiona (Fig. 28). Masywność tej konstrukcji podpowiada, iż służyła za schronisko w czasie inwazji nomadów. Wzniesiona została w dwóch fazach, w drugiej (w późnym VI w.) już wtedy, gdy stolicą prowincji była Apollonia.
 18. „Rzymska willa” lub też od tematu mozaiki tzw. **„Dom czterech pór roku”** to wielki dom perystylowy o 3 fazach budowlanych: na pozostałościach konstrukcji dwóch domów z I w. n.e. zbudowano willę w początku III w., przebudowaną w V w. (Fig. 22-23), z zachowanymi późnoantycznymi mozaikami (Fig. 24-25).
 19. **Agora/Forum** – jej lokalizacja jest przypuszczalna, być może znajdowała się w obniżeniu terenu tuż przed „buleuterionem”, gdzie przez powierzchnię przebijają bloki, bazy kolumn i monumentalne kapitele, tworzące linie trzech boków prostokątnego portyku (ok. 60 x 100 m); kilka kompletnych kolumn o średnicy trzonu ok. 80 cm także zostało tu znalezionych. W części wschodniej widoczne są ślady konstrukcji przypominające podbudowę świątyni. W pobliżu znaleziono zresztą inskrypcję z tekstem [--] *in foro...*¹² Czy jest to forum rzymskiego Ptolemais, mogą wyjaśnić tylko wykopaliska, na których pilne przeprowadzenie namawiali nas miejscowi archeolodzy.
 20. **Buleuterion** – budowla dla zgromadzeń władz miasta przy jego głównej ulicy, na obrzeżu dom niemanego forum. Jest to zapewne przebudowany na odeon w okresie rzymskim wcześniejszy buleuterion (może z II w. n.e.); ostatnia jego faza z IV-V w., to teatr przystosowany do spektaklów wodnych (Fig. 18). Konstrukcję tę – półkolistą widownię wpisaną w prostokąt fundamentów – umieszczono w południowo-wschodnim narożniku wspomnianego „forum”.

¹² GOODCHILD 1967

21. „Świątynia kapiteli z palmetami”, wzniesiona przy buleuterionie mała świątynia – prostylos – datowana albo na okres hellenistyczny, albo na panowanie Hadriana, wykazująca formą i dekoracją kapiteli związki z architekturą Aleksandrii.
 22. Centralnie w stosunku do planu miasta, w tej terasie S.Stucchi¹³ lokalizuje **bazylikę wschodnią**, której śladów – jak i pozostałości heksagonalnego baptysterium – dopatruje się w drugiej insuli na zachód od Palazzo delle Colonne.
 23. **Palazzo delle Colonne** – Pałac kolumnowy, jedna z najśłynniejszych rezydencji antycznych, najbardziej znany i najlepiej opracowany obiekt antycznego Ptolemais (Fig. 20-21). Niezwykle bogato dekorowana perystylowa miejska willa z okresu hellenistycznego (II-I w. p.n.e.), połączona z kompleksem termalnym i z zespołem gospodarczym, zamieszkiwana i rozbudowywana w okresie rzymskim, wypełniająca – po włączeniu w zabudowę innych wcześniejszych pobliskich domów [wspaniałego „Domu Wielkiego Perystylu” z okresu flawijskiego oraz nieco późniejszego „Domu Małego Perystylu”], co nastąpiło zapewne w III w. n.e. – całą insulę. Uważa się, iż to pałac gubernatora miasta zarówno w okresie hellenistycznym, jak rzymskim oraz bizantyjskim. Słynie z mozaik wykonanych w różnych technikach, tak hellenistycznych jak późnoantycznych, okładzin z kolorowych marmurów, rzeźb, stiuków. Występują tu liczne elementy egipskie i egiptyzujące jak rzeźby, dekoracje, elementy architektoniczne.
 24. **Willi z widokiem** [?]: to w pobliżu tego pałacu, w rezydencjonalnej części miasta (Fig. 29) założyliśmy pierwsze sondáže (cf. niżej), szukając analogicznej zabudowy. Przeczucie nas nie myliło: pierwsze znaleziska: rzeźba architektoniczna (Fig. 36 - 40), fragmenty malowanych fresków (Fig. 53), fragmenty mozaik (Fig. 54) pokazują, iż mamy tu do czynienia z bogatą rezydencją, do której późno-antycznej fazy (zapewne koniec III-początku IV w., przebudowa w okresie bizantyjskim) należą odnalezione dotychczas relikty.
- Na kolejnej terasie, na nieznacznie tylko wyższym poziomie, niż na poprzedniej odkryto – a właściwie zachował się i został opisany – kompleks publicznych konstrukcji miejskich. Są to zbiorniki na wodę, o różnych dodatkowych funkcjach:
25. **Plac Cysterny (Fig. 9-13)**, zwany przez niektórych badaczy (tradycyjnie – tak np. Kraeling 1962 i ostatnio też Laronde 1987), może niesłusznie „agorą” lub „forum” – wydzielony plac – zapewne gimnazjon,¹⁴ z wieloma późniejszymi dobudowaniami, wybrukowany rodzajem mozaiki. Gimnazjon to zapewne hellenistyczna (II w. p.n.e. ?), przebudowana w początku okresu rzymskiego budowla, po której pozostał fragmentaryczny dorycki portyk (początkowo quadroporyk o rozmiarach 200 x 180 stóp – dzisiejsze pozostałości noszą cechy rzymskie, ale odwzorowują stan hellenistyczny). Pod nim Cysterna – ogromna, podziemna konstrukcja o formie quadroporytku, na którą składa się seria przesklepionych galerii – zbiorników (13 o kierunku wschód-zachód i 8 o kierunku północ-południe), mogących pomieścić ponad 8 milionów m³ wody. Nad tymi zbiornikami wznosi się kolumnowa, monumentalna konstrukcja hellenistyczna (baza z wielkich bloków na planie prostokąta), przebudowana w późnym okresie rzymskim na inny obiekt. Tam w okresie bizantyjskim wzniesiono monumentalne rostry – mównica/trybuna o 6 wielkich jońskich kolumnach (z których dwie wznoszą się jeszcze, Fig. 10). W ich konstrukcji znaleziono wmurowane ptolemejskie inskrypcje (dedykacja dla Arsinoe II i dwie dla Ptolemeusza VI Filometora), być może pod stojące na wspomnianej bazie posągi. W konstrukcjach podbudowy placu widoczne są jeszcze podmurowania przeznaczone zapewne na bazy posągów honoryfikacyjnych.
 26. **Wielkie dwa otwarte zbiorniki na wodę**, większy datowany na okres Dioklecjana, o pojemności 120 mln. m³, drugi, późniejszy, bo z okresu Arkadiusza lub Honoriusza i znacznie mniejszy.
- Przechodzimy na kolejną terasę, tu żadnych wykopalisk nie prowadzono, ale widoczne są:
27. **Teatr Bizantyjski**, w mieście, z widownią częściowo wykutą w skale, ze sceną którą tworzył widok wybrzeża (*cavea* o średnicy 250 stóp, *orchestra* – 100 stóp, zapewne 35 rzędów siedzeń).
 28. Pozostałości konstrukcji raczej nie ukończonej, określanej jako **świątynia dorycka**, nie badanej, o niepewnej interpretacji, o kapitelach datujących budowlę zapewne na okres hellenistyczny.¹⁵

¹³ STUCCHI 1975, p. 397

¹⁴ Tak uważa Stucchi (STUCCHI 1975), choć wiele inskrypcji efebicnych, związanych zwykle z gimnazjonami, znaleziono

w zachodniej części miasta.

¹⁵ STUCCHI 1975, p. 104

Wyżej, może już poza siatką miejskich ulic, ale w obrębie miasta, pozbawionego od południa – w górzystym terenie – murów obronnych, widoczne są pozostałości:

29. **Hippodromu** w górnej części miasta, nie badanego
30. **Teatru górnego**, o widowni wykutej częściowo w skale w II w. p.n.e., znajdującego się w zboczach wzgórz już poza obszarem miasta. Widownia o promieniu 325 stóp attyckich (96,20 m) i zapewne niegdyś o 50 rzędach siedzeń wznosiła się nad *orchestrą* o średnicy 120 stóp attyckich (45,52 m).

Poza murami miejskimi, na zachodzie zachowały się:

31. **Nekropola zachodnia** – komory grobowe w skałach za zachodnimi murami miasta. Znajduje się tu m.in. grób skalny rodziny *Cartilii*, znanej z inskrypcji (rodzina o powiązaniach z Ostią?).
32. **Mauzoleum hellenistyczne (Fig. 16)** – monumentalna budowla w formie wieży grobowej (z komorą o *dromosie* długości 8 m i bocznych komorach grobowych: 3 oraz 5 komór, po obu stronach *dromosu*), wzniesiona na skalnej podbudowie o boku długości 11 m. Konstrukcja, dziś o wysokości około 15 m, znajduje się około kilometra na zachód od miasta – być może był to grobowiec – mauzoleum władców hellenistycznych, związanych z miastem (może wzniesione przez Ptolemusza Młodszego, później VIII

Euergetesa II zwanego *Physeon*, rezydującego w Cyrene w l. 162-145 p.n.e.?), datowane na późny hellenizm (II w. p.n.e.). Jego pierwsza, zachowana kondygnacja, o pełnych ścianach, zwieńczona była fryzem doryckim, kondygnacja druga – niezachowana – miała w elewacjach półkolumny jońskie. Jest unikalne w architekturze całej Cyrenaiki, nawiązuje może do wielkich mauzoleów Wschodu (Halikarnas, Bellewi, Xantos).

Poza murami miejskimi od wschodu, tuż przy granicy miasta, widoczny jest:

33. **Most akweduktu**, przełożony przez *wadi*, zbudowany za Trajana, a odbudowany za Justyniana.
34. W **murach miejskich**, szczególnie dobrze zachowanych od strony zachodniej, widoczne są **konstrukcje bramne i baszty**.

Poznanie tego wspaniałego i doskonale zachowanego miasta jest wielkim wyzwaniem dla archeologa. Oprócz poznania białych plam na mapie miasta i jego okolic, które stanowią zapewne przeszło 80% powierzchni, wszystkie podane wyżej fakty, określenia, daty i pomiary wymagają tak weryfikacji jak i nowych interpretacji. Ptolemais to marzenie dla archeologa, ale to też wielkie wyzwanie, które wymaga nie tylko mobilizacji wielkich sił i środków ale także stworzenia pierwszych ekip badawczych i znalezienia metod na wykształcenie grona polskich – a może także i libijskich – specjalistów nowej generacji od nowoczesnej archeologii.

V. Bibliografia

(chronologiczne zestawienie najważniejszych pozycji dotyczących bezpośrednio historii, archeologii i historii badań Ptolemais):

A. Źródła literackie i epigraficzne

Arabskie:

(nie są dostatecznie rozpoznane; zagadnienie to wymaga kwerend i opracowań), literatura wymienia najczęściej:

GÉOGRAPHIE D'ABOULFIDA.

1848-83 *Géographie d'Aboulfida. Traduit de l'Arabe en Français et accompagnée de notes et d'éclaircissements par M. Reinaud*, Paris

IDRISI

1866 *Description de l'Afrique et de l'Espagne, traduite par R. Dozy, M.J. de Goeje*, Paris

YAKUBI

1937 *Les Pays, traduit par G. Wiet*, Cairo

Klasyczne:

podstawowe źródła to:

1. SYNEZJUSZ Z CYRENE (370-413)

1979 *Epistolae* [Migne Patrologia Graeca LXVI], cf. A.Garzya, Synesii Cyrenensis Epistolae, Roma, cf. też Roques 1976

2. PROKOPIUSZ Z CEZAREI

De aedificiis (np. Aed. VII, 2,9 gdzie informacja o odbudowie akweduktu Ptolemais za Justyniana)

Szeroko omawia i uwzględnia źródła tak literackie jak epigraficzne: Laronde 1987

Inskrypcje:

Głównie SEG IX i XX, ale też SEG I, III, XVIII,

J. REYNOLDS

Inscriptions of Roman Cyrenaica, (w przygotowaniu)

G. OLIVERIO

1961 *Iscrizioni Cirenaiche*, QuadALibia 4, p. 3-54

G. OLIVERIO, G. PUGLIESE CARRATELLI, D. MORELLI

1961-62 *Supplemento epigrafico cirenaico*, ASAtene 39-40, p. 219-375

G. GIAMBUZZI

1971 *Lessico delle iscrizioni latine della Cirenaica*, QuadALibia 6, p. 43-104

B. Historia badań

a) Relacje arabskie

b) Wizyty podróżników europejskich¹⁶

1. CL. LEMAIRE [LE MAIRE]

1705/06 (wizyta w Cyrene), in: P. Lucas, Voyage du Sieur Paul Lucas, fait par ordre du Roy, dans la Grèce, l'Asie Mineure, La Macédoine, et l'Afrique. Description de l'Anatolie, la Caramanie, la Macédoine, Jérusalem, l'Egypte, le Fioume et un Mémoire pour servir à l'histoire de Tunis, depuis 1684, Paris, 1712

2. M. FOURMONT (1690-1746)

ms w Bibliothèque Nationale, Paris, supplement grec, ms nr 855

3. TOURTECHOT 1733

Relation du voyage fait en Egypte par le Sieur [M.] Granger en 1730, Paris, 1745

4. J. BRUCE

Voyage en Nubie et en Abyssinie entrepris pour découvrir les sources du Nil pendant les années 1768, 1769, 1770, 1771, 1772, 1773, traduit de l'anglais par M. Castera, vol 1, Paris, 1790, p. XLV

5. HORNE MANN 1797 (?)

6. A. CERVELLI 1811-12:

M. DELAPORTE, *Recueil des Voyages et des Mémoires publiée par la Société de Géographie de Paris*, Paris, 1825, p. 20 sq.

7. P. DELLA CELLA 1817

Viaggio da Tripoli di barberia alle frontiere occidentali dell'Egitto fatto nell 1817, Genoa, 1819, (Città di Castello 1912³)

8. P. PACIFICO DA MONTE CASSINO 1819

Relation succinte de la Pentapole libyque, in: M. Delaporte, *Recueil des Voyages et des Mémoires publié par la Société de Géographie de Paris*, 2, Paris, 1825

9. J.P. THRIGE 1819:

J.P. THRIGE, *Res Cyrenensium....*, ed. S.N.J. Bloch, *Hafniae* 1828, ed. S.Ferri Verbania, 1940 (opracowanie historii Cyrenaiki i Cyreny bez bezpośrednich informacji o Ptolemais)

10. F.W. BEECHY, H.W. BEECHY

Proceedings of the Expedition to Explore the Northern Coast of Africa, from Tripoly Eastward, in MDC CCXXI and MDCCCXXII, London, 1828 (zawiera ryciny i plan Ptolemais !)

¹⁶ Wizyty podróżników europejskich omawia, co prawda w kontekście Cyrene (ale przecież część z tych podróżników była także w Ptolemais), Goodchild, w popularnej książce, którą zostawił nie wydaną, papiery wydane przez J. Reynolds, *A Hole in the Heavens*, in: R. Goodchild, *Libyan Studies* 1976, p. 269 sq.;

także N. Bonacasa (ed.), *Cirene* [Centri e monumenti dell'antichità], Roma 2000, p. 16-17 oraz przede wszystkim Laronde 1976, p. 18 sq.; cf. też H. Omont, *Missions archéologiques françaises en Orient aux XVIIe et XVIIIe s.*, Paris 1902.

11. JEAN RAYMOND PACHO W 1824/25:
PACHO J.R., *Relation d'un voyage dans la Marmarique, la Cyrenaïque et les oasis d'Audjelah et de Maradeh en 1828*, Paris [Marseille], 1979 (tekst wydany po raz pierwszy w 1827 r., plansze ok. r. 1829 !)
12. C. GAZERRA, 1825 (?)
13. J.C. GRABERG DE HEMSÖ, 1825, 1833 (?)
14. J.A. LETRONNE 1828:
Sur quelques inscriptions inédites trouvées dans la Cyrénaïque par M. Pacho, Journal des savants, mars 1828, p. 183-188, mai 1828, p. 259-265
15. F.I.H.G. WARRINGTON, 1826-27 (?)
16. H. BARTH [1845/47]
Wanderungen durch die Küstenländer des Mittelmeers, Berlin, 1849
17. działalność M.VATTIER DE BOURVILLE, konsula Francji w Benghasi, który m.in. w 1851 r. zabrał do Luwru inskrypcję Anastazjusza z „siedziby *dux*” (J.A. Letronne, *Journal des savants* 1848, p. 370 sq., M.J.Vattier De Bourville, *Lettre à M. Letronne sur les premiers résultats de son voyage à Cyrène, Benghasi le 3 avril 1848*, RA 5, 1848, p. 150-154, p. 279 sq., Jomard, *Mémoires de l'Académie des Inscriptions et Belles Lettres* 16, 1851, p. 68 sq. !)
18. J. HAMILTON [1852]
Wanderings in North Africa, London, 1856
19. R.M. SMITH & E.A. PORCHER [1860-61]
History of the Recent Discoveries at Cyrene made during an Expedition to the Cyrenaica in 1860-61, London, 1864 (tu też plansze dotyczące Ptolemais)¹⁷
20. G. DENNIS [1865]
On Recent excavations in the Greek Cemeteries of the Cyrenaica, Transactions of the Royal Society of Literature ² 9, 1870, p. 135-182
21. G. ROHLFS
Von Tripolis nach Alexandrien...im Jahren 1868 und 1869, Bremen, 1871
22. M. CAMPERIO 1881
C. Pedrone (?)
23. G.HAIMANN [1881]
Cirenaica, Bolletino della Società Geografica Italiana 7, 1882, p. 6 sq.; G.Haimann, *Cirenaica*, Milano, 1886
24. H. WELD-BLUNDELL [1895-96]
A visit to Cyrene in 1895, BSA 2, 1895-96, p. 113-140.
25. F. BECHTEL 1900 (?)
26. M. MATHUISIEULX 1903 (?)
27. M. FRAENKEL 1903 (?)
28. D.G. HOGARTH
Cyrenaica, Monthly Review, January 1905; idem, *Accidents of an Antiquary's Life*, London, 1910, p. 131
29. G. DE MARTINO [1907]
Cirene e Cartagine, Bologna, 1908
30. Report of the Commission of the Jewish Territorial Organisation for the Purpose of a Jewish Settlement in Cyrenaica (J.T.O. Office), London, 1909
31. S. CHECHI, 1909 (?)

¹⁷ Ta wyprawa z lat 1860/61 została opisana przez Goodchilda, *A Hole in the Heavens*, in: R. GOODCHILD, *Libyan Studies* 1976, p. 283-289

C. Pierwsze badania archeologiczne w Cyrenaice i prace archeologiczne w Ptolemais

1. F. Halbherr i G. De Sanctis w latach 1910/1911, przeprowadzili pierwsze włoskie wykopaliska w Kyrene, cf. S. Aurigemma, *Africa Italiana* 3, 1930, p. 237 sq.
2. R. Norton kieruje pierwszą ekspedycją amerykańską w Kyrene w latach 1910/11, cf. *Bulletin of the Archaeological Institute of America* 2, 1911, p. 57 sq., p. 135 sq., p. 141 sq.
3. G. Oliverio, E. Ghislanzoni, G.G. Porro, S. Ferri, prowadzą wykopaliska włoskie w Kyrene od 1912 do 1923, cf. *Africa Italiana* 4, 1931, p. 229 sq.; *QuadALibia* 4, 1961, p. 3 sq., *ASAtene* 39v- 40, 1961- 62, p. 219 sq.
4. Prace misji włoskiej w Ptolemais rozpoczęto w 1910 r., cf. *Notiziario Archeologico del Ministero delle Colonie*, 3 vols. 1915-27; *Africa Italiana*, 8 vols. 1927- 40; G. Oliverio, *Documenti antichi dell'Africa Italiana*, Bergamo 1932-36.
5. Badania stałe w Ptolemais prowadzone są przez Włochów w latach 1935- 42 (odeon – 1935, Caputo), 1956-57 (Via Monumentale)
6. Prace Goodchilda (kierującego Libijskim Departamentem Starożytności) w latach 1956-1964 (lata 1956-58 – <odeon>, plan, ulice)
7. Prace Anglików: Society for Libyan Studies (kontynuacja prac Goodchilda przez Ward-Perkins'a – lata: 1971, 1978/79, 1979/80 (domy G i T) oraz przez J.H. Little – lata 1988, 1989, przez Harrisona – 1962 <dom z mozaiką Orfeusza>; przez C.Arthura – akwedukt; przez J.M. Reynolds – opracowywanie inskrypcji z nekropolis
8. Pracami Amerykanów, Oriental Institute in Chicago, kieruje Kraeling w latach 1954, 1956-58
9. Prace polskie – rozpoczęte w grudniu 2001 r.

D. Opracowania**E. GHISLANZONI**

- 1915 *Notizie archeologiche sulla Cirenaica* [Ministero delle Colonie. Monografie e Rapporti coloniali, nr 5], Roma, p. 48-88 (Tolemaide, tu stare zdjęcia)

G. ROBINSON

- 1927 *Catalogue of the Greek Coins of Cyrenaica* [A Catalogue of the Greek Coins in the British Museum], London

A.L. PIETROGRANDE

- 1930 *Sarcofagi decorati della Cirenaica*, *Africa Italiana* 3, p. 107-140

G. OLIVERIO

- 1936 *Il decreto di Anastasio I su l'ordinamento politico-militare della Cirenaica. Iscrizioni di Tocræ, el Chamis, Tolemaide, Cirene, Bergamo*

L.V. BERTARELLI

- 1937 *Libia* [Guida d'Italia del Touring Club Italiano], Milano

P. ROMANELLI

- 1943 *La Cirenaica romana*, Verbania

J. WARD PERKINS

- 1943 *Christian Antiquities of the Cyrenaican Pentapolis*, *Bulletin de la Société d'archéologie Copte* 9, p. 123 sq. [wzm. + plan + foto bazyliki w Tolmeita]

A. ROWE

- 1948 *New Light on Aegypto-Cyrenaeae Relations*, suppl. *Annales du Service des Antiquités de l'Égypte* 12

G. CAPUTO

- 1948 *Lo scultore del grande bassorilievo della danza delle Menadi*, Roma

G. PESCE

- 1950 *Il Palazzo delle colonne in Tolemaide di Cirene*, Roma

R.G. GOODCHILD

- 1952 *Mapping Roman Libya*, *The Geographical Journal* 118, p. 142- 152

G. CAPUTO

- 1953 *Orientamenti nell'esplorazione di Tolemaide*, PP, p. 48-52
 1955 *Note sugli edifici teatrali della Cirenaica*, in: Anthemon. *Scritti di archeologia e antichità classiche in onore di C. Anti*, Firenze, p. 4, 9-10
 1954 *La protezione dei monumenti di Tolemaide negli anni 1935-1942*, *QuadALibia* 3, p. 33-66

- R.G. GOODCHILD, G. CAPUTO
1955 JRS 45, p. 106 sq. (znalezione w Ptolemais fragmenty edyktu Dioklecjana o cenach maksymalnych, AE 1956,113)
- H. SICHTERMANN, F. CHAMOUX, S. STUCCHI
1959 *Archäologische Funde und Forschungen in der Kyrenaika 1942-1958*, AA, col. 239-348
- E. ROSENBAUM
1960 *A Catalogue of Cyrenaican Portrait Sculpture* [The British Academy], London
- R.G. GOODCHILD
1961 *The Decline of Cirene and Prise of Ptolemais: Two new inscriptions*, QuadALibia 4, p. 83-95
- H. SICHTERMANN
1962 *Archäologische Funde und Forschungen in Libyen. Kyrenaika 1959-1961, Tripolitanien 1942-1961*, AA, col. 418 sq., (col. 435 - o Ptolemais)
- R.M. HARRISON
1962 *An Orpheus Mosaic at Ptolemais in Cyrenaica*, JRS 52, p. 13-18
- C.H. KRAELING
1962 *City of the Libyan Pentapolis* [University of Chicago, Oriental Inst. Publications 90], Chicago
- R.G. GOODCHILD
1964 *Archaeological News: Cyrenaica*, LibyaAnt 1, p. 143-145
1964 *The Fountain of the Maenads at Ptolemais*, -LibyaAnt 1, p. 121-125
1965 *Archaeological News: Cyrenaica*, LibyaAnt 2, p. 137-139
- E.S.G. ROBINSON
1965 *A Catalogue of the Greek Coins of Cyrenaica*, Bologna
- J. BOARDMANN
1966 *Evidence for the Dating of Greek Settlements in Cyrenaica*, BSA 61, p. 153
- R.G. GOODCHILD
1967 *The Forum of Ptolemais (Cyrenaica)*, QuadALibia 5, p. 47-51
- G. PESCE
1967 *Tolemaide*, in: EAA VII, p. 896-898
- R. GOODCHILD
1968 *Earthquakes in Ancient Cyrenaica, Geology and Archaeology of Northern Cyrenaica, Libya*, Amsterdam
- D. CUMMING
1969-70 James Bruce in Libya, 1766, RepSocLibSt 1, p. 12-18
- R. REBUFFAT
1969 Maisons à péristyle d'Afrique du nord, répertoire de plans publiés, MEFRA 81, p. 659-724
1974 Maisons à péristyle d'Afrique du nord, répertoire de plans publiés II, MEFRA 86, p. 445-499
- J.B. WARD-PERKINS
1970-71 *Reports on Expeditions: Expedition to Shahat and Tolmeita, Cyrenaica*, RepSocLibSt 2, p. 8-9
- G.D.B. JONES, J.H. LITTLE
1971 *Costal Settlement in Cyrenaica*, JRS 61, p. 64 - 79
- J.M. REYNOLDS
1971 *Libya and Diocletian's Edict on Maximum Prices*, LibyaAnt 8, p. 33-37 (omawia wszystkie fragmenty edyktu znalezione w Tolmeita)
- H. LAUTER
1971 *Ptolemais in Libyen. Ein Beitrag zur Baukunst Alexandrias*, JdI 86, p. 149-178
- M. VICKERS
1971/1972 *Cyrenaica 1962-1972*, RepSocLibSt 3, p. 22-47
- D.L. JOHNSON,
1973 *Jabal al-Akhdar, Cyrenaica: An Historical Geography of Settlement and Livelihood* [The University of Chicago, Department of Geography Research Paper, no 148], Chicago

- R. YORK
1973 *A Survey of Ancient Harbours in Cyrenaica*, IntJNautA 2, p. 200 sq.
- C. ARTHUR
1972-73 *Survey of the Roman aqueduct at Ptolemais*, RepSocLibSt 4, p. 7-8
1974 *The Ptolemais aqueduct: a description of its present condition and its course*, RepSocLibSt 5, p. 24-29
- S. STUCCHI
1973/74 *Per una pubblicazione scientifica del Piazzale delle Cisterne di Tolemaide di Cirenaica*, ArchCl 25/26, p. 704-712
1975 *Architettura Cirenaica* [Monografie di archeologia libica, 9], Roma
- J. HUSKINSON
1975 *Roman Sculpture from Cyrenaica in the British Museum* [CSIR Great Britain II.1.], London
- C. ARTHUR, A. BAZAMA
1974-75 *The aqueduct of Ptolemais*, LibyaAnt 11-12, p. 243-249
- V. PURCARO PAGANO
1976 *Le rotte antiche tra la Grecia e la Cirenaica e gli itinerari marittimi e terrestri lungo le coste cirenaiche e della Grande Sirta*, QuadALibia 8, , p. 285 sq. (tu p. 345-346 źródła literackie dotyczące Ptolemais, też *passim* !)
- M. LUNI
1976 *Documenti per la storia della istituzione ginnasiale e dell'attività atletica in Cirenaica in rapporto a quelle della Grecia*, QuadALibia 8, p. 224 sq.
- J. REYNOLDS, O. MASSON
1976 *Une inscription éphébique de Ptolémaïs (Cyrénaïque)*, ZPE 20, p. 87-100
- L. MORETTI
1976 *Per la storia di Tolemaide di Cirenaica*, RivFil 104, p. 186-191
- LIBYAN STUDIES
1976 *Select papers of the late R.G. Goodchild*, ed. J.Reynolds, London
(Tu: 19. Synesius of Cyrene: Bishop of Ptolemais, p. 239 -254)
- J.A. LLOYD, P.R. LEWIS
1977 *Water supply and urban population in Roman Cyrenaica*, LibSt 8, p. 35-40
- J. REYNOLDS, O. MASSON
1977-78 *Clermont-Ganneau's visit to Cyrenaica in 1875*, LibSt 9, p. 21
- S.C. GIBBSON, J.H. LITTLE, J.B. WARD-PERKINS
1978 *Excavations Report: Ptolemais 1978*, LibSt 9, p. 5-12
- A. BAZAMA, J. REYNOLDS
1978-79 *Some New Inscriptions from the Cemeteries of Ancient Ptolemais*, LibyaAnt 15-16, p. 255-261
- J.H. OLIVER
1979 *Antoninus Pius to Ptolemais Barca about the Capitolia*, GrRomByzSt 20, p. 157-159
- L. GUERRINI
1979 *Tyche della città in Tolemaide di Cirenaica*, QuadALibia 10, p. 15-26
- M. LUNI
1979-80 *Apporti nuovi nel quadro della viabilità antica della Cirenaica interna*, QuadALibia 10-11, p. 119 sq.
- E. FABBRICOTTI
1980 *Tolemaide: una testimonianza arcaica*, QuadALibia 11, p. 5-9
- J.H. LITTLE
1980 *Excavations in the North East Quadrant [Ptolemais]: 1st Interim Report*, LibSt 11, p. 37-43
- S. BONO
1982 *Storiografia e fonti occidentali sulla Libia 1510-1911*, Quaderni dell'Istituto Italiano di Cultura di Tripoli (N.S.) 2, p. 1-114
- A. DI VITA
1983 *La Libia nel ricordo dei viaggiatori e nell'esplorazione archeologica dalla fine del mondo antico ad oggi: brevi note*, QuadALibia 13, p. 63-86

CYRENAICA IN ANTIQUITY

- 1985 ed. G.Barker, J.Reynolds, Kongress Cambridge 1983 [BAR Int. Ser. 236], Oxford
tu: E. Fabbricotti, *Influenza attica a Tolemaide nel II sec. D.C.*, p. 219 sq.
J. Little, *Urban, change in Ptolemais*, p. 43 sq.
D. Braund, *The Social and Economic Context of the Roman Annexation of Cyrenaica*, p. 319 sq.
M. von Habsburg, *Egyptian Influence in Cyrenaica During the Ptolemaic Period*, p. 357 sq.
- J.H.W.G. LIEBESCHUETZ
1986 *Why did Synesius become Bishop of Ptolemais ?*, Byzantion 56, p. 180-195
- T.D. BARNES
1986 *When did Synesius become bishop of Ptolemais ?*, GrRomByzSt 27, p. 326-329
- A. LARONDE
1986 *Les portes de la Cyrénaïque: Ptolémaïs et Apollonia*, in: L'Africa Romana. Atti del III Convegno di Studio, Sassari 1985, Sassari , p. 167-170
- J.B. WARD PERKINS, J. LITTLE, D.J. MATTINGLY, S.C.GIBBSON
1986 *Town Houses at Ptolemais, Cyrenaica. Summary Report of Survey and Excavations Work in 1971, 1978-79*, LibSt 17, p. 109-153
- A. LARONDE
1987 *Cyrène et la Libye hellénistique. Libykai Historiai de l'époque republicaine au principat d'Auguste* [Etudes d'Antiquités africaines], Paris (o Ptolemais, passim zwł. p. 396 sq.)
- CIRENE E I LIBYI
1987 Acts of Congresses: Rome, Urbino 1981 [QuadALibia 12]
tu: S. Stucchi, *L'architettura funeraria suburbana cirenaica...*, p. 249 sq. (Tolmeita p. 271 sq., 284 sq., 323 sq., 331 sq., 358-364, 371-373)
- D. ROQUES
1987 *Synésios de Cyrène et la Cyrénaïque du Bas-Empire* [Etudes d'Antiquités africaines], Paris
- G.R.D. KING
1989 *Islamic Archaeology in Libya, 1969-1989*, LibSt 20, p. 194-195
- J. LLOYD
1989 *Urban archaeology in Cyrenaica 1969-89. The hellenistic Roman and Byzantine Periods*, LibSt 20, p. 77-90
- J. REYNOLDS
1990 *Some inscriptions of Roman Ptolemais*, in: Giornata Lincea sull'Archeologia Cirenaica, Roma 1987, Roma, p. 65-74
- J.H. LITTLE
1990 *Note on the 1988/89 Seasons at Tolmeita*, LibSt 21, p. 23-24
- D. KENNET
1991 *Some Notes on Islamic Tolmeita*, LibSt 22, p. 83-89
- A. LARONDE
1992 *Les ports de Ptolémaïs et d'Apollonia*, DossAParis 167, p. 54-63
- L. BACCHIELLI
1992-93 *Pittura Funeraria Antica in Cirenaica*, LibSt 23-24, , p. 77 sq.
1995 *A Cyrenaican Earthquake post 364 A.D., Written sources and Archaeological Evidences*, Annali di Geofisica 38, p. 977-982
- J. REYNOLDS
1996 *Ephebic inscriptions at Tocrá and Tolmeita in Cyrenaica*, LibyaAnt 2, p. 37 sq.
- L. BACCHIELLI
1997 *Tolemaide*, in: EAA suppl. II, vol. V, Roma, p. 790-791
- A. LARONDE
1998 *La Cyrénaïque romaine, des origines à la fin des Sévères (96 av. J.C. - 235. ap. J.C.)*, in: ANRW II,10.1, p. 1006 - 1064

SCRITTI DI ANTICHITÀ

- 1996 Scritti di antichità in memoria di Sandro Stucchi, a cura di L. Bacchielli e M. Bonanno Aravantinos, vol. I: La Cirenaica – La Grecia e l'Oriente mediterraneo [Studi Miscellanei 29, 1991-92], Roma
 tu: E. Fabbricotti, *Divinità funerarie cirenaiche da Barce a Tolemaide*, p. 117 sq.
 M.G. Lauro, *Due ritratti di regine tolemaiche al Museo di Tolemaide*, p. 169 sq.
 G. Paci, *Una dedica a Tolemeo Filometore il Giovane da Tolemaide*, p. 237 sq.
 D. White, *Fresh Reverberations from Cyrene's later antique Earthquakes*, p. 317 sq.

M. D'ESTE

- 1997 *Catalogo del materiale egizio ed egittizzante dal „Palazzo delle Colonne” in Tolemaide di Cirenaica*, LibyaAnt 3, p. 83 sq.

LA CIRENAICA IN ETÀ ANTICA

- 1998 Atti del Convegno Internazionale di Studi, Macerata 18.-20.05.1995, E. Catani, S.M. Marengo eds, Pisa – Roma
 tu: G. Bejor, *Contributi cirenaici alla storia della casa greca in età romana*, p. 35 sq.
 R.M. Bonacasa Carra, *Aspetti dell'architettura basilicale cristiana in Cirenaica fino all'età di Giustiniano*, p. 63-82
 M. d'Este, *Sculture egizie ed egittizzanti nel Museo di Tolemaide*, p. 177-186
 V. Purcaro, *Il monumento onorario architettonico in Cirenaica*, p. 457 sq.

E. FABRICOTTI

- 2001 *Catalogo delle Lucerne di Tolemaide (Cirenaica)* [BAR, Int. Series, no 962], Oxford

VI. Badania w sezonie 2001¹⁸

W dziesięciodniowych pracach (1-10.XII 2001) wziął udział czteroosobowy zespół z Instytutu Archeologii i Instytutu Orientalistycznego UW: prof. Tomasz Mikocki – kierownik misji; prof. Ryszard F. Mazurowski, dr Adam Waluś, mgr George Yacoub. W pracach udział także wzięli Ibrahim at-Tawahni – szef Oddziału Departamentu Starożytności w Bengazi, Faraj abd al-Karim i Abd as-Salam Bazma – miejscowi archeolodzy. Merytoryczne sprawozdanie z badań złożyliśmy po ich zakończeniu na ręce Ali al-Chadouriego, Generalnego Dyrektora Departamentu Starożytności w Libii.

Misja 2001 miała oficjalnie cel podwójny: z jednej strony mieliśmy zorganizować bazę, w przydzielonym nam starym budynku należącym do Departamentu (remont, wyposażenie, zagospodarowanie), z drugiej przeprowadzić badania sondażowe, na wybranym wcześniej odcinku, celem ustalenia rodzaju zabudowy, charakteru i chronologii obiektów. Poza tym oficjalnym programem chcieliśmy tak podkreślić (co było niezmiernie ważne dla strony libijskiej), że strona polska jest – niezależnie od sytuacji politycznej – badaniami zainteresowana, jak sprawdzić, czy warunki jak i relacje z urzędnikami oraz z miejscową ludnością na takie badania, w obecnej sytuacji pozwolą. Misja w bardzo okrojonym wymiarze i w niekorzystnym dla badań

okresie (deszcze) musiała więc rozpocząć prace, gdy tylko strona libijska dopełniła formalnych warunków umowy (wydanie wiz, przełożenie terminu przyjazdu delegacji libijskiej do Polski).

Miejsce

Ze względów tak logistycznych jak naukowych najbardziej atrakcyjnym obiektem dla pierwszych badań wydawał się być obiekt mieszkalny lub rezydencjonalny, najchętniej miejska willa z okresu rzymskiego (kierownik wykopalisk w takim typie prac ma największe doświadczenie a zdobywany w takich wykopaliskach materiał: głównie dzieła sztuki, jak mozaiki, freski, rzeźby, wyroby rzemieślnicze jest szczególnie atrakcyjny). Najwspanialszym obiektem tego typu w Ptolemais jest słynny *Palazzo delle colonne*, i w jego rejonie postanowiliśmy rozpocząć badania, zakładając, iż tu właśnie znajduje się część rezydencjonalna miasta (**Fig. 29**). Latem 2001 r. wybrany więc został obszar na wschód od pałacu, w odległości dwóch *insul* miejskich, obszar o jeszcze lepszej ekspozycji i bardziej pełnym widoku na morskie wybrzeże (**Fig. 30**), niż w przypadku odkopanego przez misje włoskie *Palazzo*.

Wybór *insuli* podyktowany został – poza ekspozycją – także znalezionymi w trakcie prospekcji pozostałościami archeologicznymi: fragmentami dekoracji architektonicznej i tesseraami mozaik leżącymi na powierzchni.

¹⁸ Niniejszy tekst jest jedynie wstępną informacją o wstępnym etapie prac archeologicznych w Ptolemais i nie ma charakteru naukowego sprawozdania z krótkiej kampanii r. 2001. W czasie jej trwania prace dokumentacyjne zostały zredukowane do

minimum, nie prowadziliśmy także jeszcze szerszych analiz znalezionego materiału, pozostawiając tak dokumentację, jak prace badawcze na okres po zakończeniu pierwszej pełnej kampanii badań.

Metodyka wykopalisk

Wykop sondażowy został założony w najwyższym wyniesieniu w tej *insula* (której wymiary były tylko przypuszczalne), tak by jego krańce pozwoliły na wyznaczenie jej granic. Założono wykop o długości 70 m i szerokości 2,5 m biegnący w kierunku wschód-zachód (Fig. 31). Przecinał on przypuszczalną siatkę zabudowy miejskiej – biegnącą od gór w kierunku brzegu morskiego, pod kątem 45°. Taki kierunek wykopu gwarantował, iż zaplanowana sieć świadków nie będzie równoległa do żadnego z murów, nie będzie się z nimi pokrywać i ewentualnie przykrywać całych konstrukcji.

Ten długi sondaż podzieliliśmy na siedem 10-cio metrowych odcinków, nazwanych począwszy od wykopu zachodniego – literami alfabetu A, B, C, D, E, F, G. Założony sondaż, jak i cała badana na tym etapie wykopalisk *insula* znajdują się na wysokości ok. 30 m n.p.m. (odczyt GPS).

Myśląc o przyszłej siatce arowej na całym obszarze wykopalisk w *insula*, na krańcach każdego wykopu zostawialiśmy świadki o szerokości 0,75 m (tworzące 1,5 metrowe przejścia między wykopami).

Wyniki¹⁹

W skrajnych wykopach: A i G udało się uchwycić granice *insula* – wydaje się, iż należą one do późnoantycznej organizacji siatki ulic miejskich. Pełnej i pewnej chronologii względnej nie da się jednak określić bez kontynuacji tych sondaży. W wykopie A (Fig. 32) zeszliśmy na głębokość ok. 60 cm, odnajdując poziom późnoantycznej (?) drogi (Fig. 33), w wykopie G (Fig. 50), natomiast na głębokość ok. 1 m., odkrywając *extra muros* fundament podwójnego muru (Fig. 51-52), którego górna część wydaje się bizantyjska, dolna – nieomal równoległa do górnej – ma nie ustaloną na razie chronologię. Tak nawierzchnia drogi w wykopie A, jak i górny mur w wykopie G wydają się należeć do najpóźniejszej fazy budowlanej miasta; bez uzyskania pełnej stratygrafii – a więc dokopania do calca – i zdobycia bardziej charakterystycznego materiału datującego (ceramika z tych wykopów to głównie późno-antyczna lub bizantyjska ceramika gospodarcza), konkretne datowanie nie jest na razie możliwe.

Najbardziej interesujące znaleziska przyniosły wykopy B i C. Znajdują się w nich bowiem fragmenty monumentalnej konstrukcji. W wykopie B (Fig. 34-36) – zaraz pod powierzchnią – zostały znalezione rzeźbione elementy architektoniczne, fragmenty dekorowanego rzeźbiarsko i malowanego belkowania (Fig. 37-38), kolumny (Fig. 39)

oraz piękny koryncki kapitel (Fig. 40), a także kamienne – częściowo pokryte malowanym tynkiem – bloki muru w *opus quadratum* (Fig. 42). Przypuszczenie, iż mamy tu do czynienia ze zwalonym na drogę (w kierunku zachodnim) zewnętrznym portykiem okazałej, bogato dekorowanej budowli wydaje się być potwierdzone przez inne bloki architektoniczne znajdujące się pod ziemią, których zarys widoczny jest na powierzchni poza terenem wykopu, lecz na jednej mniej więcej linii.

Zasadnicze pomieszczenie zawalonej – niewątpliwie przez trzęsienie ziemi – monumentalnej budowli znajduje się na północ, poza granicą sondażu. Ale już w wykopie C widoczny jest narożnik murów pomieszczenia, wzniesionego w starannym wątku kamiennym (Fig. 43, 46). Bloki kamienne – których tylko szczyt odkryliśmy – pokryte są wielobarwnymi freskami (Fig. 44, 46). W tym wykopie znaleźliśmy także inny mur budowli *in situ*, oraz luźne bloki pochodzące z zawalonej konstrukcji. Na głębokości ok. 80 cm pojawiła się leżąca, pokryta tynkami kolumna (Fig. 46). Kilka warstw tynku zawiera polichromie – na zewnętrznej widać, jak się wydaje, motywy roślinne. Obawiając się problemów konserwatorskich w przypadku odkrycia całych kompozycji malarskich eksplorację tej części wykopu pozostawiliśmy na następny sezon, kiedy to misja musi w swym składzie mieścić tak konserwatora fresków jak i specjalistę od konserwacji mozaik. O takiej konieczności przekonuje nas także dalsza eksploracja tak odcinka B jak i C. W obu bowiem, w gruzie należącym do zawalonej przez trzęsienie ziemi budowli znaleźliśmy wielką ilość luźnych fragmentów malowanych fresków (wielobarwne, pasy, motywy geometryczne, motywy figuralne [?], Fig. 53).

Część to malowane stiuki, jak np. kolorowe stiukowe kapitele pilastrów. W obu wykopach wystąpiło też nagromadzenie dużych fragmentów posadzki mozaikowej: duże *tessery* ułożone w geometryczne wzory jak i dekorację roślinną (Fig. 54). Fragmenty mozaik wydają się należeć do bordiury kompozycji mozaikowej (brak fragmentów centralnego medalionu): przypuszczać można, iż to fragmenty brzegu posadzki, który wraz z najniższymi blokami muru został wyrwany przez trzęsienie ziemi. Nie można wykluczyć też na razie mozaiki pochodzącej z wyższej kondygnacji piętrowej budowli. W wykopach odnaleźliśmy także fragmenty marmurowych okładzin ścian, gzymsy kamienne pokryte polichromią. Oprócz ceramiki gospodarczej i bardzo niewiele fragmentów ceramiki luksusowej, tak rzymskiej jak hellenistycznej (cf. Fig. 55), w wykopie B odnaleziono fragmenty marmurowych naczyń dekoracyjnych (Fig. 56-57).

¹⁹ Kompletne, naukowe opracowanie, wraz z prezentacją możliwie szerokiej dokumentacji zostanie zestawione po najbliższej pełnej kampanii badań w kwietniu 2002 r. i opublikowane

najpierw – zgodnie z wymogiem licencji na badania – w czasopiśmie *Libya Antiqua*. Informacje o kampanii 2002 znajdzie Czytelnik jednak także w kolejnym roczniku Światowita.

Wstępne rozpoznanie pozwala więc na stwierdzenie, iż na zachodnim skraju *insuli* odkryliśmy pozostałości zniszczonej przez trzęsienie ziemi rezydencji. Wymiary fragmentów architektonicznych pozwalają przypuszczać, iż mamy do czynienia z willą, nieco mniejszych rozmiarów niż pobliski *Palazzo delle colonne*.

Rzeźba architektoniczna – szczególnie przepiękny kapitel, wykładziny z kolorowych marmurów, fragmenty stiuków, fresków i mozaik każą przypuszczać, iż mamy tu do czynienia z bardzo bogatą rezydencją.

Nie jesteśmy w stanie powiedzieć, jakie wymiary miał cały ten kompleks, w jakim stopniu jest zachowany, czy jesteśmy na poziomie szczytu ścian, czy też już nie-daleko posadek.

Chronologia

Materiał archeologiczny: kapitel,²⁰ mozaiki,²¹ fragmenty fresków,²² fragmenty marmurowych naczyń,²³ chronologia przeważającej części ceramiki każą domyślać się, że obiekt – lub też odkrywana właśnie faza obiektu – to konstrukcja późnoantyczna.

Pozwalając sobie z poważnymi zastrzeżeniami na roboczą hipotezę moglibyśmy stwierdzić, iż jest to bardzo bogata, późnoantyczna willa, która została zniszczona w trakcie trzęsienia ziemi w 365 r. Kapitel jak i fragmenty

mozaik mogą mieć bowiem datowanie wcześniejsze lub IV-wieczne. Nie mniej prawdopodobne jednak także byłoby datowanie całego obiektu, w którym użyto wtórnie późnoantyczne elementy architektoniczne, na okres bizantyjski rozwoju miasta, t.j. po r. 365.

W pozostałych wykopach D, E (Fig. 47), F (Fig. 48) – wyeksplorowanych do głębokości 40-80 cm odkryto duże ilości ceramiki gospodarczej (raczej późnoantycznej). Na granicy wykopów E i F znajduje się jakiś poziom użytkowy (ubita ziemia, gruz, glina) a na granicy wykopu F (Fig. 49) – późnoantyczny murek. Koncepcja późnorzymskiej – wczesnobizantyjskiej willi z częścią reprezentacyjną od zachodu i północy (od morza) i częścią gospodarczą od wschodu, która zajmowałaby znaczną część *insuli* – przynajmniej jej północną (od strony morza) połowę, wydaje się na obecnym etapie wstępnych sondażi najbardziej prawdopodobna.

Zamierzenia badawcze

Poza uzupełnieniem badań stratygraficznych wydaje się oczywiste rozszerzenie wykopów A, B, C w obu kierunkach i skupienie się w najbliższym czasie na reprezentacyjnej części budowli. Już na etapie zdejmowania kolejnych warstw w sondażach B i C wydaje się konieczny

²⁰ To kapitel w pełni koryncki odpowiadający (z małymi różnicami) strukturze II i III -wiecznych korynckich kapiteli rzymskich. Tam w materiale seweriańskim – zarówno jeśli chodzi o styl jak i ikonografię – znajduje odpowiedniki: cf. np. P. PENSA-BENE, *I capitelli* [Scavi di Ostia VII], Roma 1973: tu zbliżony np. do nr 318 – późny III w., do innych tylko częściowe analogie w schemacie (rysunek, tu pl. LXXXVI, nr kapitelu 337), bliski „*corinzio asiatico*” z 2 ćwierci III w. Kapitel z Ptolemais należy jednak porównać z materiałem z Libii, np.: seweriańskimi dekoracjami w Leptis, które są bardzo bliskie, ale przede wszystkim z dekoracjami z Cyrenaiki, np. bardzo podobnym kapitelem z Kyreny (kapitel z domu „*Casa di Giasone Magno*”: S. STUCCHI, *Cirene 1957-66. Un decennio di attività della Missione italiana a Cirene*, Tripoli 1967, p. 113, fig. 89, z domu datowanego na późny II w., lub z innym źle zachowanym i niezupełnie identycznym: P. MINGAZZINI, *L'Insula di Giasone Magno a Cirene* [Monografie di Archeologia Libica VIII], Roma 1966, p. 90-95, pl. XXXIX, 3-4: *capitello corinzio del tempio gemino* z poł. III w.) Zabytek z Ptolemais bardzo bliski jest też kapitelowi z Sabratha (from the portico of Antonine Temple, reused in the nave of the Period IV: P.M. KENRICK, *Excavations at Sabratha 1948-1951* [JRS Monograph no 2], London 1986, pl. 22.b, u)

²¹ Cf. E. ALFÖLDI-ROSENBAUM, J. WARD-PERKINS, *Justinian Mosaic Pavements in Cyrenaican Churches* [Monografie di Archeologia Libica XIV], Roma 1980: nasza kolorystyka, wielkość tesserae, ich układ znajduje tu wiele analogii, np. Apollonia, East Church, Plate A (south transept, pl. 35p. 77 sq.): identyczne bordiury. Takie pasy bordiury (nieco różne ale o podobnym motywie – jednej jasnej tesserze w środku pętli) występują

też w mozaice w Ras-el-Hilal, nawa; i powszechnie wszędzie, np. w Qasr-el-Lebia (*ibidem*, pl. 7). Te justyniańskie układy *tesser* mają jednak mniej sztywności i symetrii, co przemawiałoby za faktem, iż nasze fragmenty mozaik są jednak wcześniejsze. Dla takiego, wcześniejszego datowania znajdujemy doskonałą analogię w Cyrene (House of Jason Magnus, built during the second century A.D.: mozaika z Tezeuszem i Minotaurom), cf. S. WANIS, *The Theseus and the Minotaur at Cirene*, in: *Scritti di antichità in memoria di Sandro Stucchi*, a cura di L. Bacchielli e M. Bonanno Aravantinos, vol. I: *La Cirenaica – La Grecia e l'Oriente mediterraneo* [Studi Miscellanei 29, 1991-92], Roma 1996, p. 277 sq., fig. 1, 3, p. 277. Z tych porównań widzimy więc, że te motywy, jak i kolorystyka oraz wielkość *tesser* występują w materiale libijskim zarówno w II jak i V w.

²² Zdobyliśmy zbyt mało elementów i są to zbyt drobne fragmenty, ale kolory i wzory zbliżone są np. do fragmentarycznych malowideł willi z okresu <medio-imperiale> w Uadi er-Rsaf (Leptis Magna), cf. B. BIANCHI, *Studio e ricomposizione della decorazione pittorica delle ville di uadi er-Rsaf e di at Thalia*, LibyaAnt 4, 1998, p. 215-217, pl. LXII-LXIII. (*tardoantoniniano, severiano*) – tu też projekty rekonstrukcji.

²³ Dobrą analogię dla fragmentów kulistych naczyń pokrytych skośnymi kanelurami tworzą dekorowane, marmurowe urny grobowe. Cf. Urna z Uadi er-Rsaf, *area sud, tomba ipogea: urna cineraria a vaso di marmo rinvenuta accatastata con gli altri materiali relativi al periodo intermedio di uso di ipogeo*: L. MUSSO et al., *Missione archeologica dell'Università Roma Tre a Leptis Magna 1997*: S. FONTANA, L. USAI, *Uadi er-Rsaf, area sud*, LibyaAnt 4, 1998, p. 195, pl. LII b, p. 196 – datowanie: koniec II- pocz. III w.

udział konserwatora (mozaiki, malowidła, stiuki) i odpowiednia rejestracja oraz dokumentacja znalezisk, która umożliwi przyszłą rekonstrukcję tak architektury, jak dekoracji kompleksu.

W czasie prowadzenia prac wykopaliskowych został także rozpoczęty remont bazy (należącego do Libijskiego Departamentu Starożytności a przyznanego w użytkowanie Polskiej Misji dużego [ok. 300 m², wewnętrzny dziedziniec, ogródek] ale starego i zdewastowanego domu). Uzupełniono i naprawiono poszycie dachu, wykonano lub zlecono wykonanie prac hydraulicznych, prace

tynkarskie, malarskie i inne. Zakupiono też część podstawowego wyposażenia.

Wszystkie prace przeprowadzone w Ptolemais w sezonie 2002 r. finansowane były ze środków Instytutu Archeologii UW oraz przede wszystkim ze specjalnej dotacji przyznanej przez Jego Magnificencję Rektora Uniwersytetu Warszawskiego.

Badania zostały objęte patronatem przez Tygodnik POLITYKA.

**POLISH ARCHAEOLOGICAL EXCAVATIONS IN LIBYA. EXCAVATIONS CONDUCTED BY
THE ARCHAEOLOGICAL INSTITUTE OF THE WARSAW UNIVERSITY IN PTOLEMAIS, SONDATE 2001**

SUMMARY

The article presents the first stage of Polish excavations in Ptolemais, Libya. In part one are described the steps undertaken in order to obtain an archaeological licence allowing to conduct excavations in Ptolemais (Tolmeita). In this chapter a short characteristic of Libyan archaeology is given, and the reasons for the choice of Ptolemais (from among other Libyan sites) are explained.

In the second part a characteristic of ancient Ptolemais is presented. Basing on earlier publications, the history of the city and its most important architectural complexes are briefly described.

The third part comprises an abridged version of the final report prepared at the end of our first season in Ptolemais (December 2001). A detailed version of the final report was submitted to the Libyan Department of Antiquities and is to be published in *Libya Antiqua*.

The objective of our first campaign (beside logistic reasons) was to select and determine the area for further excavation activities. A 70 m. trench was delimited running diagonally across one the insulae east of the Colonnaded Palace. In external trenches the

boundaries of an insula were observed. Between 0,60 and 1,00 m. below ground level the remains of a richly decorated building dating to the Roman period appeared (walls standing *in situ* covered with coloured plaster, sculpted and painted architectural elements, fragments of frescoes and mosaics). The uncovered objects needed to be treated by a conservator and so works had to be suspended till the next season.

The ceramics material dated mainly to the late-roman and Byzantine periods. The above mentioned fragments of mosaics, frescoes and sculpture find parallels dating to the IInd and IIIrd century AD. We therefore supposed that we had discovered the remains of a Roman villa, most probably destroyed during the earthquake in 365 AD.

This partially uncovered complex was named the "Villa with a View". Our next campaign conducted in April-May 2002 (its results will be published in *Libya Antiqua* and the next volume of *Światowit*) confirmed most of our hypotheses, allowing us to determine the name of the owner of the villa.

PLANSZA 26

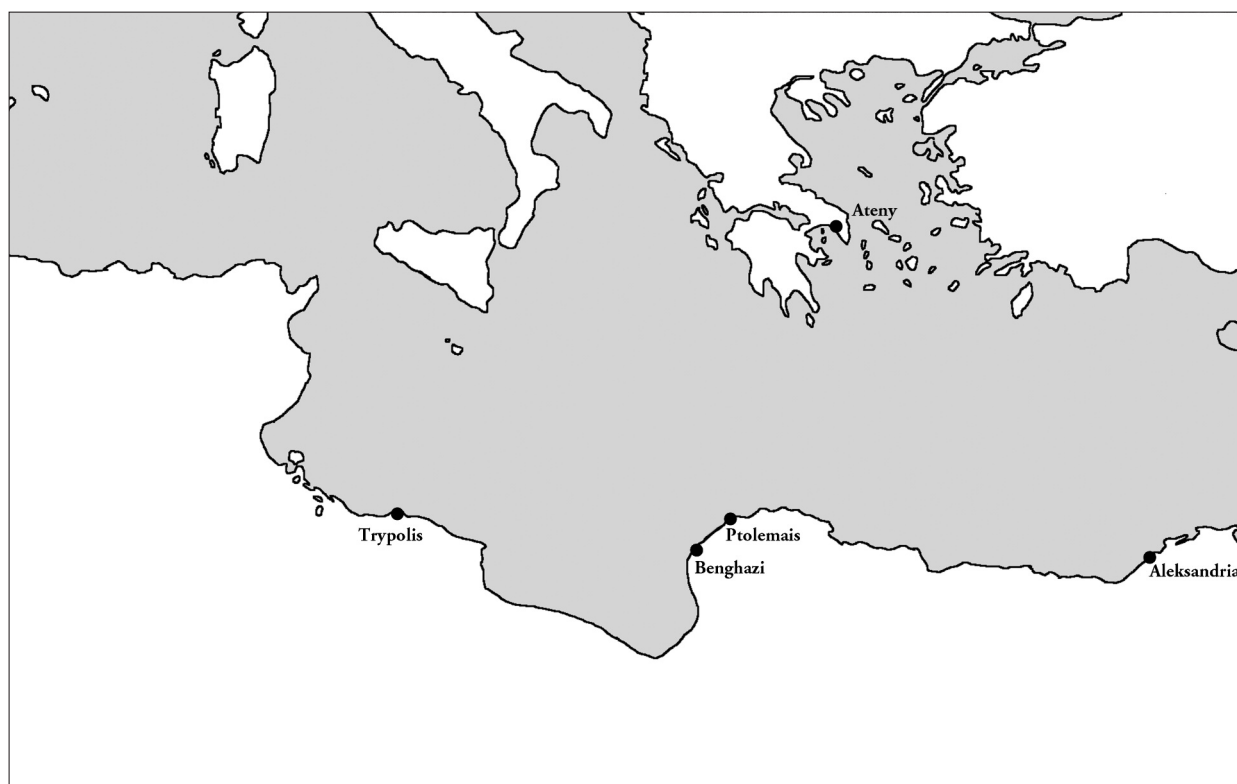

Fig. 1. Mapa wschodniej części basenu Morza Śródziemnego

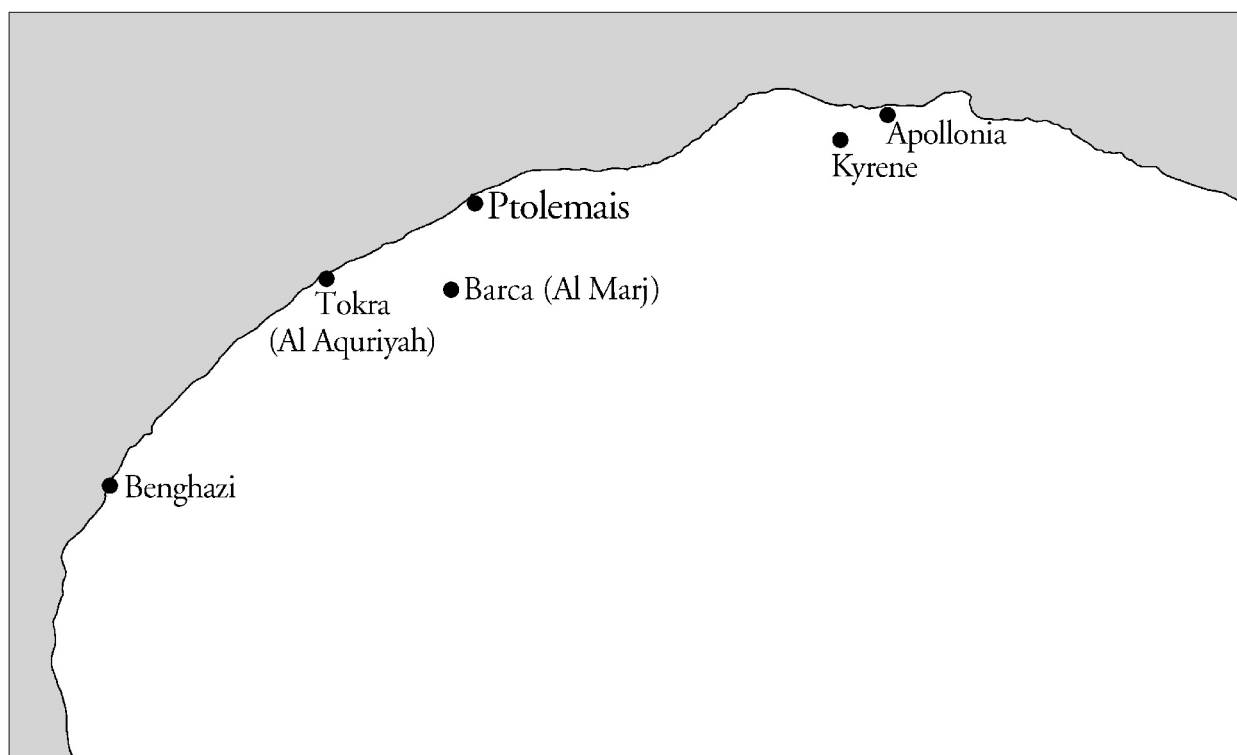

Fig. 2. Mapa: Cyrenaika w starożytności

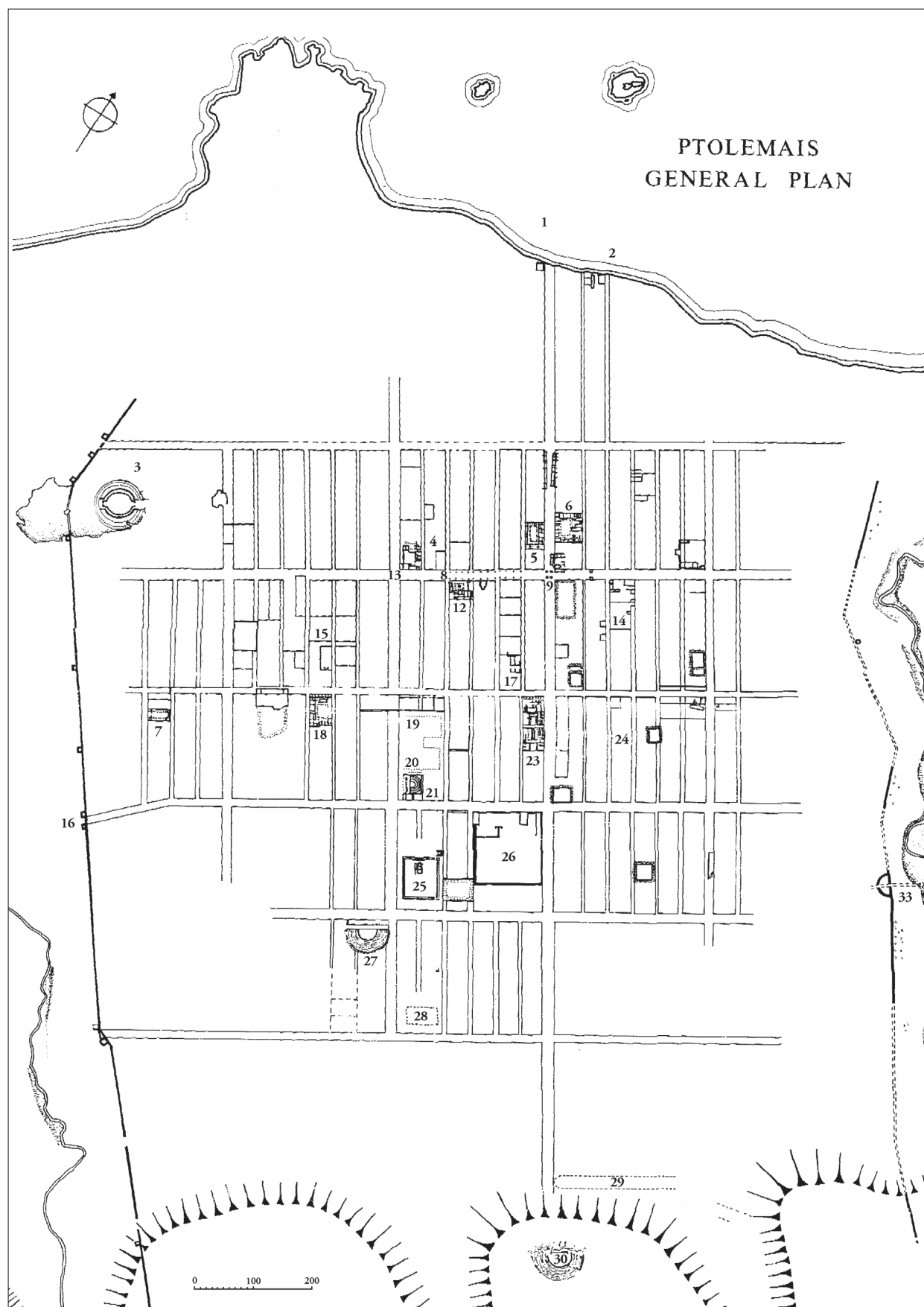

Fig. 3. Ptolemais: plan miasta (na podstawie pracy Kraeling 1962)

PLANSZA 28

Fig. 4. Ptolemais: jedna z głównych arterii miasta w części nadmorskiej (fot. T.M.)

Fig. 5. Ptolemais: widok ruin i morskiego wybrzeża (fot. T.M.)

Fig. 6. Ptolemais: jedna z głównych arterii miasta, widok z najwyższej terasy (fot. T.M.)

Fig. 7. Ptolemais: Porta di Teuchira (INeg 85.1187)

PLANSZA 30

Fig. 8. Ptolemais: pozostałości tetrastylosu (Ineg 58.407)

Fig. 9. Ptolemais: widok z lotu ptaka ruin miasta z portykami „Gimnazjonu” na pierwszym planie (INeg 85.1186)

Fig. 10. Kolumny na rostrach (portyk
Gimnazjonu) (INeg 58.438)

Fig. 11. Ptolemais: plac rostrów (fot.
T. M.)

PLANSZA 32

Fig. 12. Ptolemais: kolumny z portyku Gimnazjonu (placu rostrów) (fot. T.M.)

Fig. 13. Ptolemais: pozostałości rostrów (fot. T.M.)

Fig.14. Ruiny Ptolemais, dawna rycina (INeg 84.3734)

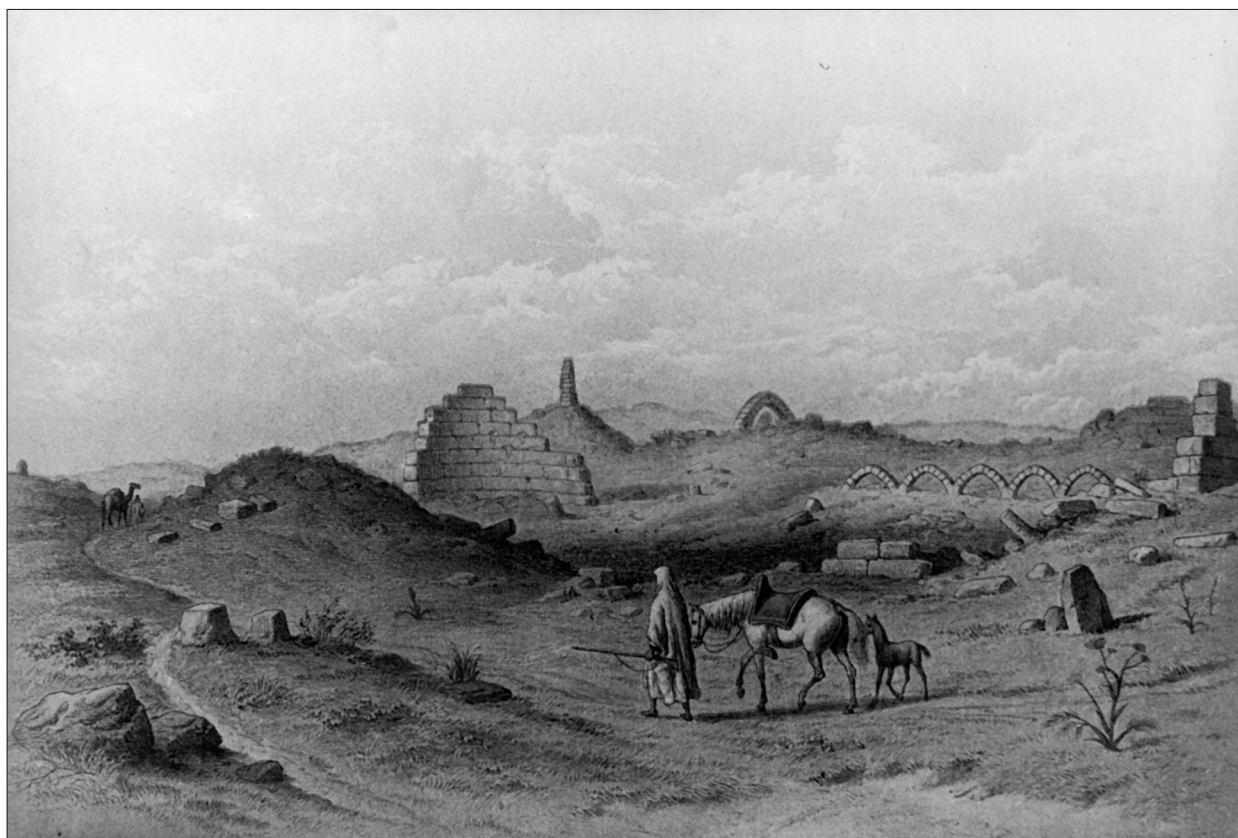

Fig. 15. Ruiny Ptolemais, dawna rycina (INeg 84.3733)

PLANSZA 34

Fig. 16. Hellenistyczne Mauzoleum
za murami Ptolemais (INeg
58. 406)

Fig. 17. Ptolemais: ruiny monu-
mentalnych budowli (fot.
T.M.)

Fig. 18. Pozostałości „Odeonu” w Ptolemais (fot. T.M.)

Fig. 19. Widok ruin Ptolemais o wschodzie słońca: jasno oświetlone pozostałości portu i portowych fałochronów (fot. T.M.)

PLANSZA 36

Fig. 20. Palazzo delle colonne: widok z terenu wykopalisk misji polskiej (fot. T.M.)

Fig. 21. Palazzo delle colonne: widok od zachodu (fot. T.M.)

Fig. 22. Willa czterech pór roku wśród ruin Ptolemais (fot. T.M.)

Fig. 23. Ruiny Willi czterech pór roku (fot. T.M.)

PLANSZA 38

Fig. 24. Mozaika w Willi czterech pór roku (INeg 58.2778)

Fig. 25. Mozaika w Willi czterech pór roku (INeg 58.443)

Fig. 26. Mozaika w Willi z triconchos (fot. T.M.)

Fig. 27. Ptolemais: pozostałości Domu dwóch cystern (fot. T.M.)

PLANSZA 40

Fig. 28. Bazylika Zachodnia w Ptolemais (INeg 42. 998)

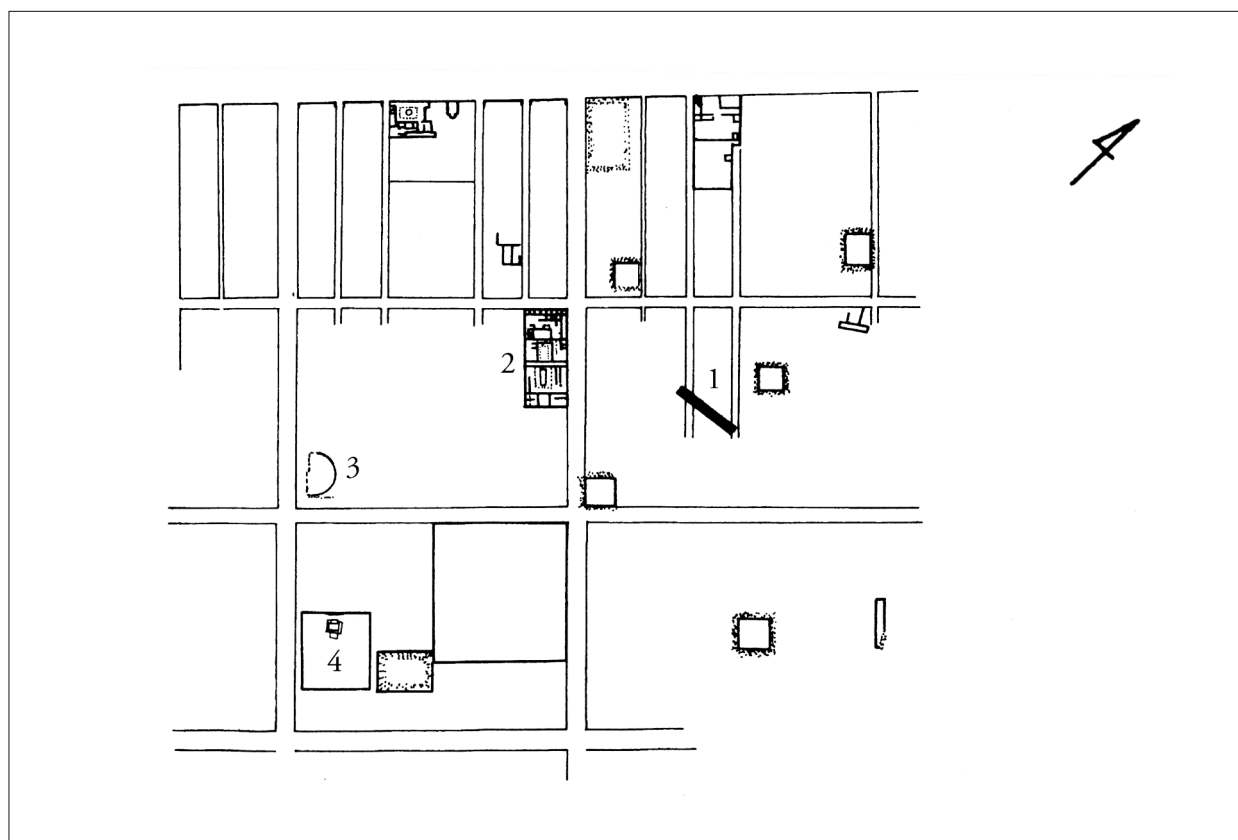

Fig. 29. Fragment planu Ptolemais. Pierwszy wykop sondażowy misji polskiej – nr 1 (Palazzo delle colonne – nr 2, odeon – nr 3, plac cystern – nr 4)

Fig. 30. Pierwsze znaleziska: kapitel
(fot. T.M.)

Fig. 31. Sondaż stratygraficzny z grudnia 2001 r. – widok od zachodu (fot. T.M.)

PLANSZA 42

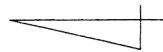
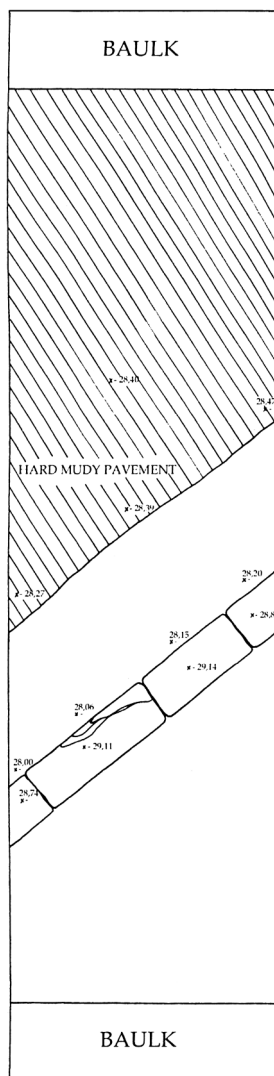

Fig. 32. Plan sondażu A (rys. R.F.Mazurowski)

PTOLEMAIS
SONDAGE A

Plan on depth c-a 28,40m

0 1m

Drawn by R.F. Mazurowski
8th of December 2001

LEGEND:

//// - hard mudsy pavement
□ - stones

Fig. 33. Sondaż A (fot. T.M.)

Fig. 34. Plan sondażu B (rys. R.F.Mazurowski)

PTOLEMAIS
SONDAGE B

0 1m

Drawn by R.F. Mazurowski
5th of December 2001

LEGEND:

□ ○ stones
▨ ▩ plaster

LEVELING:

1 - 29.92	22 - 29.38
2 - 29.95	23 - 29.19
3 - 29.54	24 - 29.26
4 - 29.56	25 - 29.51
5 - 29.65	26 - 29.27
6 - 29.65	27 - 29.27
7 - 29.86	28 - 29.35
8 - 29.49	29 - 29.91
9 - 30.10	30 - 29.13
10 - 29.56	31 - 29.33
11 - 30.10	32 - 29.22
12 - 29.69	33 - 29.20
13 - 30.00	34 - 29.18
14 - 29.47	35 - 29.80
15 - 29.60	36 - 28.95
16 - 29.88	37 - 28.79
17 - 29.58	38 - 28.91
18 - 29.69	39 - 28.84
19 - 29.62	40 - 28.96
20 - 29.68	41 - 29.14
21 - 29.40	

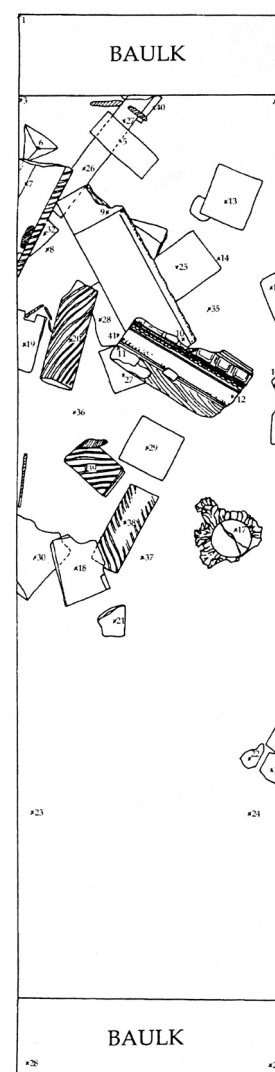

Fig. 35. Sondaż B (fot. T.M.)

PLANSZA 44

Fig. 36. Elementy architektoniczne w sondażu B (fot. T.M.)

Fig. 37. Elementy architektoniczne w sondażu B (fot. T.M.)

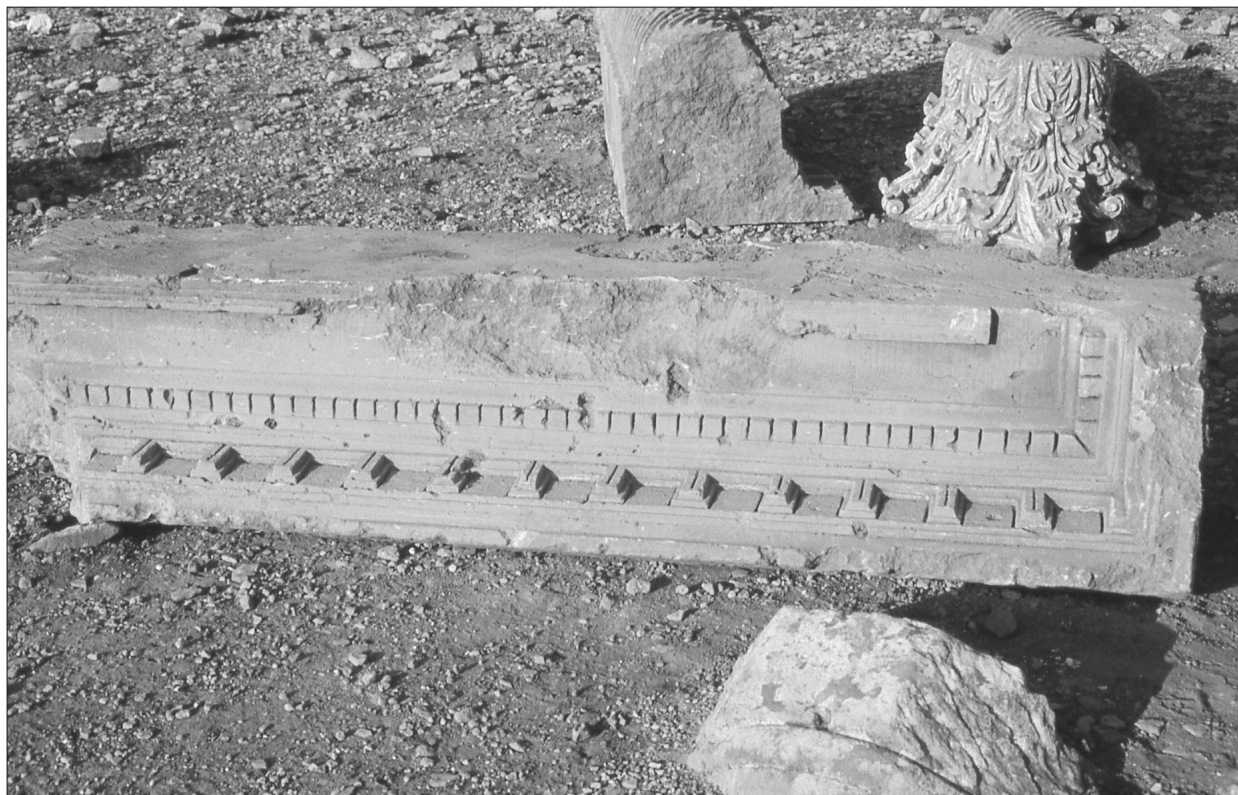

Fig. 38. Fragment nadproża znaleziony w sondażu B (fot. T.M.)

Fig. 39. Elementy architektoniczne znalezione w sondażu B (fot. T.M.)

PLANSZA 46

Fig. 40. Koryncki kapitel znaleziony w sondżu B (fot. T.M.)

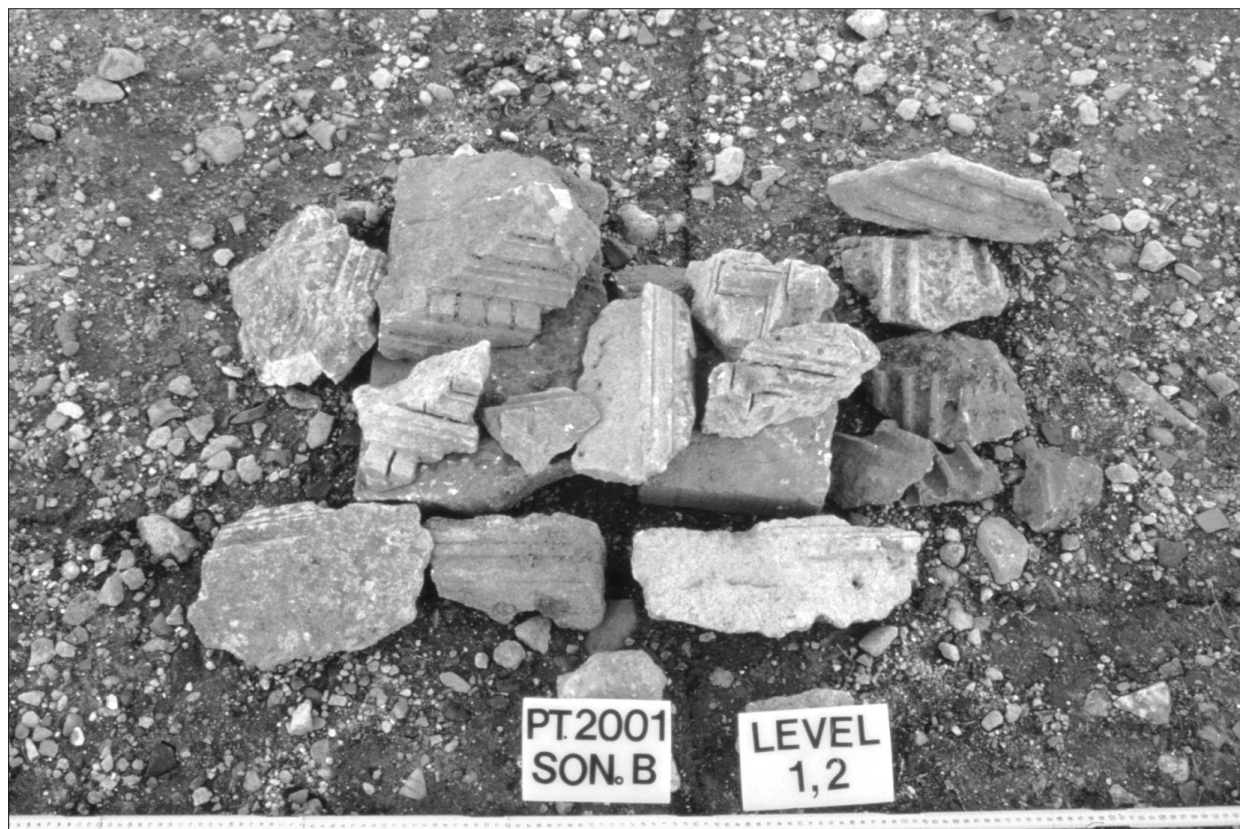

Fig. 41. Fragmenty dekoracji architektonicznej znalezione w sondżu B (fot. T.M.)

Fig. 42. Blok architektoniczny z zachowanym fragmentem malowanego tynku (fot. T.M.)

Fig. 43. Plan sondażu C (rys. R.F. Mazurowski)

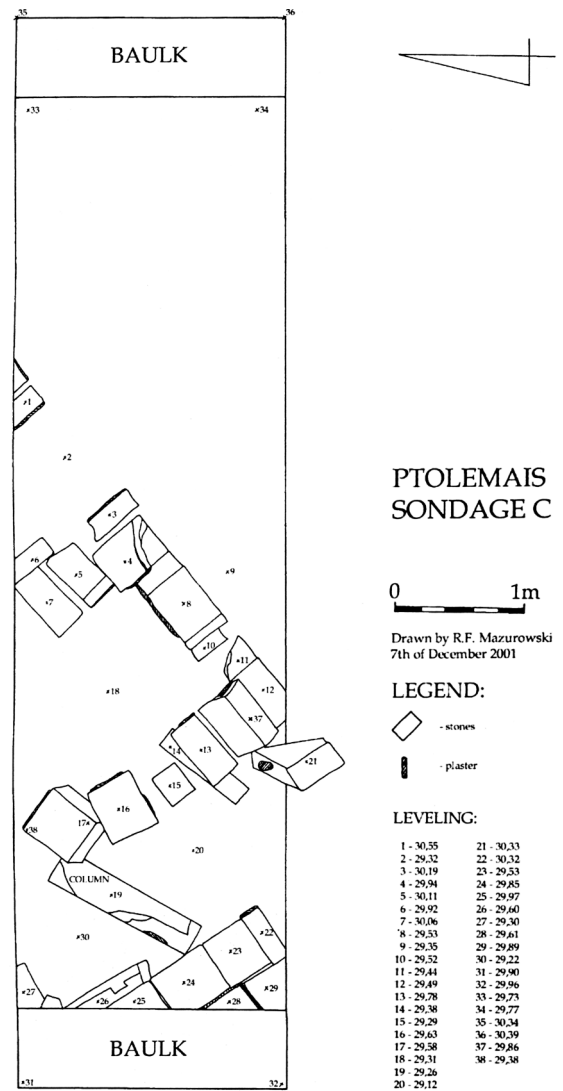

Fig. 44. Sondaż C (fot. T.M.)

PLANSZA 48

Fig. 45. Sondaż C (fot. T.M.)

Fig. 46. Sondaż C (fot. T.M.)

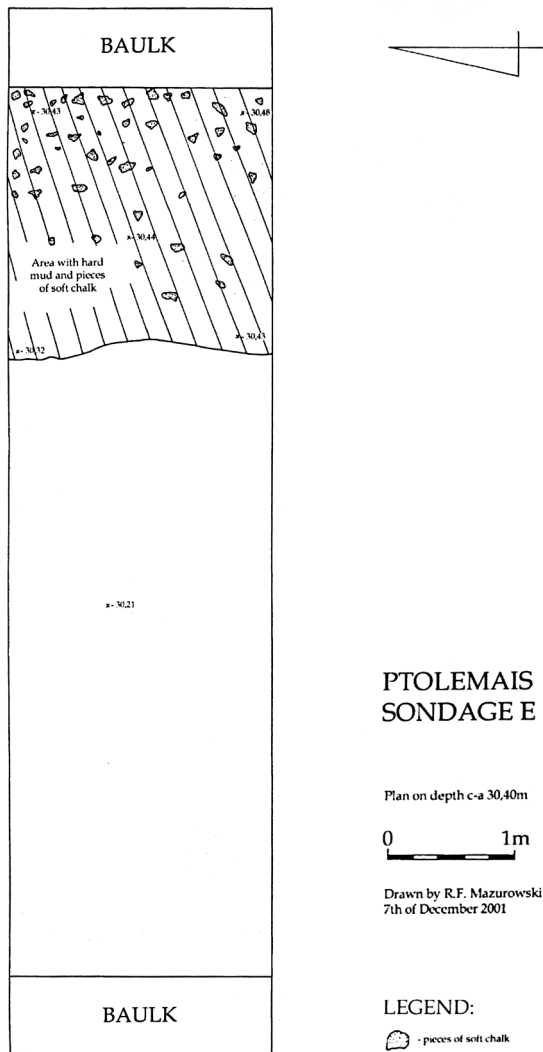

Fig. 47. Plan sondażu E (rys. R.F. Mazurowski)

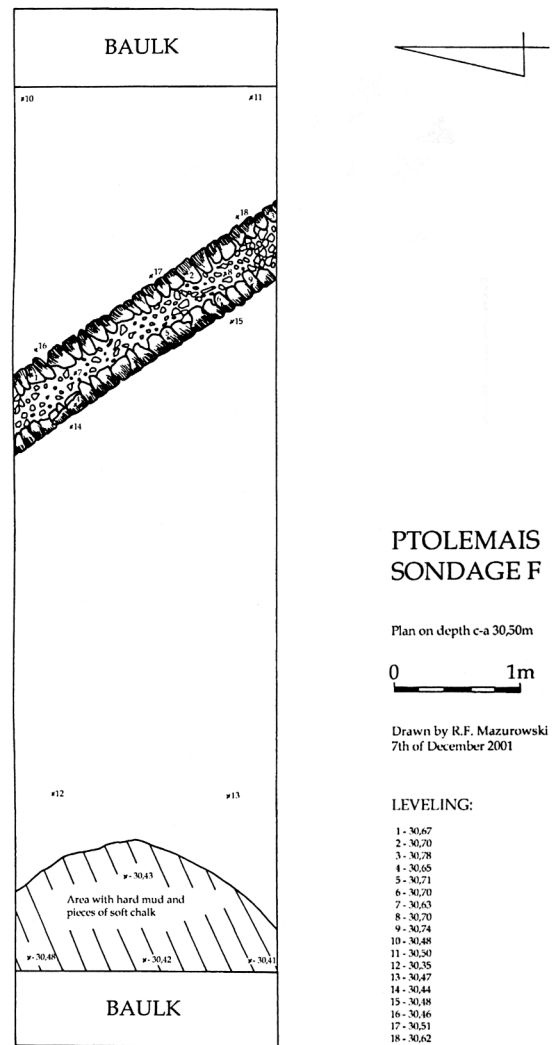

Fig. 48. Plan sondażu F (rys. R.F. Mazurowski)

Fig. 49. Mur w sondażu F (fot. T.M.)

PLANSZA 50

Fig. 50. Plan sondażu G (rys. R.F. Mazurowski)

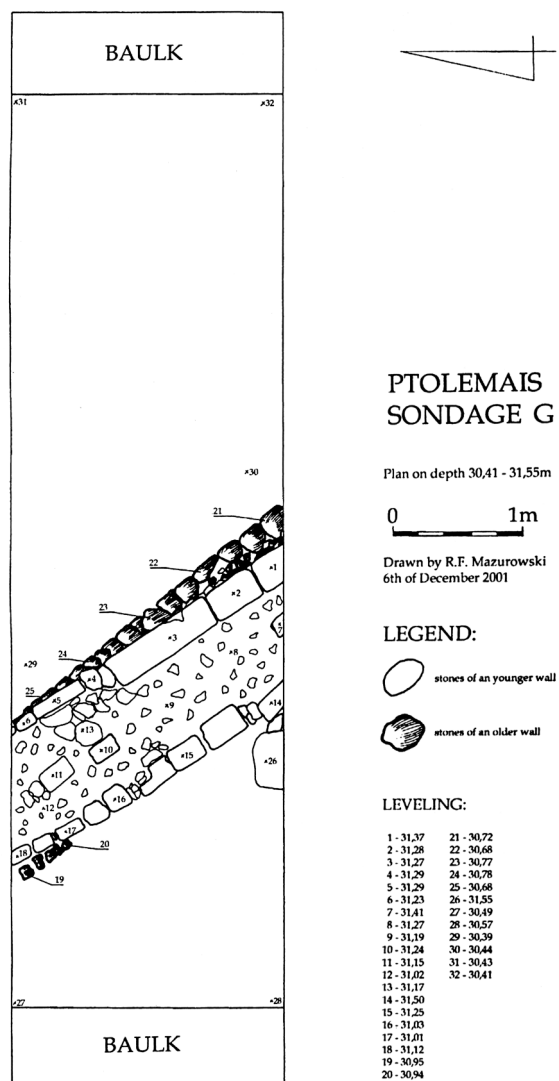
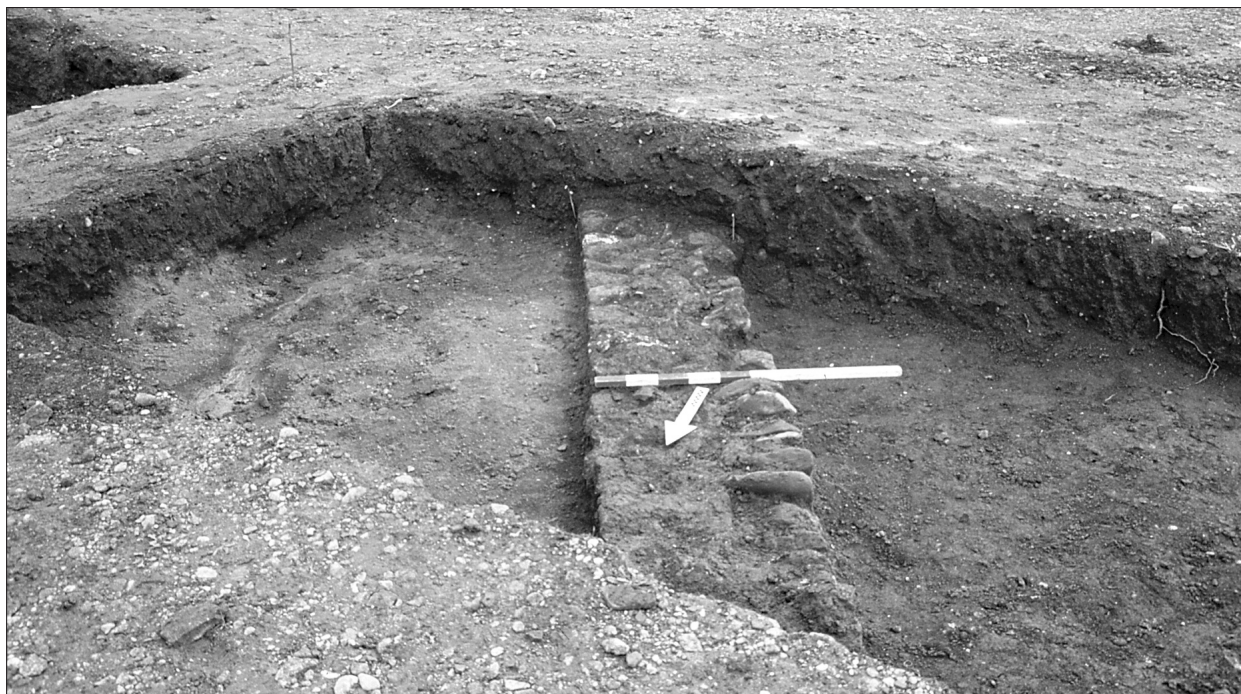
Fig. 51. Mur w sondażu G: widok od wschodu
(fot. T.M.)

Fig. 52. Mur w sondażu G: widok z góry (fot. T.M.)

Fig. 53. Fragmenty malowanych tynków z sondażu C, warstwa 3 (fot. T.M.)

PLANSZA 52

Fig. 54. Fragmenty mozaik z sondażu C, warstwa 1 i 2 (fot. T.M.)

Fig. 55. Fragmenty ceramiki: przykłady z sondażu B, warstwa 3 (fot. T.M.)

Fig. 56. Fragmenty marmurowych naczyń (urna dekorowana skośnymi kanelurami ?) z sondażu B, warstwa 1 i 2 (fot. T.M.)

Fig. 57. Fragmenty marmurowych naczyń (2 różne marmurowe tace ?) z sondażu B, warstwa 1 i 2 (fot. T.M.)